

UCHWAŁA NR XV/110/2019
RADY MIEJSKIEJ RYDZINY

z dnia 26 listopada 2019 r.

w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Rydzyna na lata 2019-2022.

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2019r., poz. 506 z późn. zm.) oraz art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2018r., poz. 2067 z późn. zm.) Rada Miejska Rydzyny uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki Nad Zabytkami Gminy Rydzyna na lata 2019-2022, w brzmieniu stanowiącym załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza Burmistrzowi Miasta i Gminy Rydzyna.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Wielkopolskiego.

PRZEWODNICZĄCY Rady
Miejskiej Rydzyny

Roman Skiba

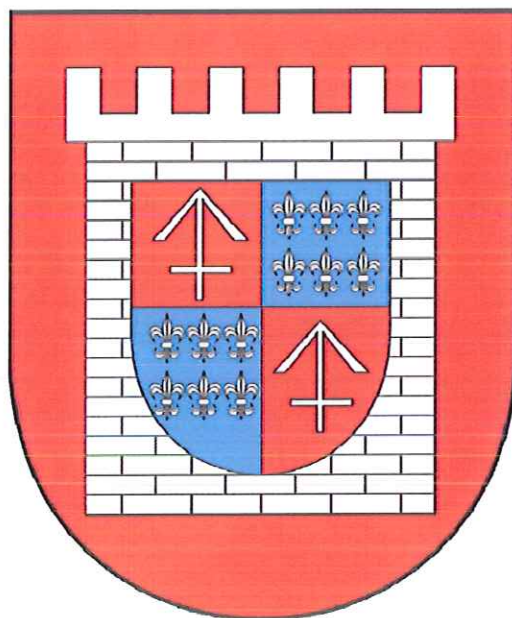
Uzasadnienie
do Uchwały Nr XV/110/2019
Rady Miejskiej Rydzyny z dnia 26 listopada 2019r.

Zgodnie z art. 7 ust. 1 pkt 9 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, ochrona zabytków i opieka nad zabytkami, należy do zadań własnych gminy. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie i opiece nad zabytkami, w art. 87 obliguje burmistrza do sporządzenia na okres 4 lat gminnego programu opieki nad zabytkami, a także określa sposób jego przyjęcia w formie uchwały przez radę gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Z realizacji programów burmistrz sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie gminy. Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków pismem WWKZ.5120.8423.4.2019 z dnia 25.10.2019 r., pozytywnie zaopiniował przedłożony mu Gminny Program Opieki Nad Zabytkami Gminy Rydzyna na lata 2019-2022, w brzmieniu stanowiącym załącznik do uchwały.

Opracowanie programu opieki nad zabytkami dla gminy Rydzyna na lata 2019-2022 poprzedzono ogólną analizą stanu zachowania obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków. Przedstawione założenia programowe uwzględniają wytyczne zawarte w programach na poziomie krajowym i wojewódzkim oraz są spójne z ogólną strategią rozwoju Gminy Rydzyna. Program określa obecny stan zabytków, organizację i główne cele systemu ochrony i opieki nad zabytkami w Gminie Rydzyna na najbliższe cztery lata.

PRZEWODNICZĄCY
RADY MIEJSKIEJ RYDZINY
Roman Skiba

Załącznik
do Uchwały Nr XV/110/2019
Rady Miejskiej Rydzyny
z dnia 26.11.2019r

Gminny Program
Opieki nad Zabytkami
Gminy Rydzyna

2019-2022

SPIS TREŚCI

1. Wstęp	3
2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami.	3
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	4
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa kulturowego	6
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.	6
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.	6
4.2.1. Strategia rozwoju województwa wielkopolskiego do roku 2020. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Wielkopolskiego	6
4.2.2. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Wielkopolskiego na lata 2017-2020	7
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	8
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy.	8
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy	11
5.2.1. Położenie geograficzne i krajobraz kulturowy gminy	11
5.2.2. Zarys historii regionu	11
5.2.3. Skrócony opis historii oraz stanu najważniejszych zabytków nieruchomych w gminie	13
5.2.4. Zabytki archeologiczne na terenie gminy Rydzyna	26
5.2.5. Stan zachowania zabytków archeologicznych	29
5.3. Wykaz obiektów z terenu gminy Rydzyna wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych	30
5.4. Wykaz zabytków z terenu gminy Rydzyna wpisanych do rejestru zabytków archeologicznych.	32
5.5. Wykaz obiektów zabytkowych nieruchomych ujętych w gminnej ewidencji zabytków gminy Rydzyna	32
5.6. Skrócony wykaz zabytków ruchomych z terenu gminy Rydzyna	42
6. Obszary największego zagrożenia dla zabytków w gminie.	43
7. Analiza SWOT mocnych i słabych stron ochrony i opieki nad zabytkami gminy	45
8. Założenia programowe i harmonogram działań w latach 2019-2022 r.	47
9. Monitoring działania gminnego programu opieki nad zabytkami.	49
10. Źródła finansowania gminnego programu opieki nad zabytkami.	49

1. WSTĘP

Wykonywanie zadań w zakresie opieki nad zabytkami jest jednym z ustawowych zadań własnych samorządów wszystkich szczebli. Na poziomie gminy podstawowym dokumentem określającym w tym zakresie kierunki działań samorządu jest gminny program opieki nad zabytkami. Opracowanie programu opieki nad zabytkami dla gminy Rydzyna na lata 2019-2022 poprzedzono ogólną analizą stanu zachowania obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków. Bardziej szczegółowo zostały omówione obiekty stanowiące własność Gminy. Przedstawione założenia programowe uwzględniają wytyczne zawarte w programach na poziomie krajowym i wojewódzkim oraz są spójne z ogólną strategią rozwoju Gminy Rydzyna. Program określa organizację i zasady finansowania systemu ochrony i opieki nad zabytkami w zakresie należącym do kompetencji samorządu gminnego.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie i opiece nad zabytkami, która w art. 87 obliuguje wójta (burmistrza, prezydenta) do sporządzenia na okres 4 lat gminnego programu opieki nad zabytkami. Określa ona sposób jego przyjęcia w formie uchwały przez radę gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Z realizacji programów wójt (burmistrz) sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie gminy. Przyjęty program ogłasza się w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Zgodnie z art. 21 ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami podstawą merytoryczną sporządzenia programu do opieki nad zabytkami jest ewidencja zabytków. Ustalenia obowiązującego gminnego programu opieki nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego (art. 19 ust. 2. ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami). Program opieki nad zabytkami powinien zawierać:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych,
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków,
- podejmowanie przedsięwzięć mających na celu tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami

3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

Ochrona i konserwacja zabytków jest istotnym elementem polityki Państwa w dziedzinie kultury. Konstytucje RP zawiera art. 5 o treści: „Rzeczpospolita Polska strzeże dziedzictwa narodowego rozumiejąc zabytki jako dobro wspólne”. Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. W myśl ustawy opieka nad zabytkami sprawowana jest przez właściciela lub posiadacza zabytku i polega na zapewnieniu warunków naukowego badania i dokumentowania zabytku, prowadzenia przy nim prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, zabezpieczeniu i utrzymaniu zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie, korzystaniu z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości, popularyzowaniu i upowszechnieniu wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wprowadza prawne określenie pojęcia zabytek, jako - nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością, stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zabytki w Polsce podlegają ochronie bez względu na stan zachowania. Zabytki zdefiniowano i podzielono na grupy - zabytki nieruchome, zabytki ruchome, zabytki archeologiczne. Ochronie ustawowej mogą także podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Organami ochrony zabytków w Polsce, z mocy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami są:

- Minister Kultury, w imieniu którego zadania i kompetencje, dotyczące ochrony zabytków, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków,
- wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje we wspomnianym wyżej zakresie wykonuje wojewódzki konserwator zabytków, który kieruje wojewódzkim urzędem ochrony zabytków.

Zadania wojewódzkich konserwatorów zabytków, działających w imieniu wojewody mogą realizować również konserwatorzy samorządowi na obszarze miasta lub powiatu. Wojewoda na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu ochrony zabytków, w tym wydawania decyzji administracyjnych gminom i powiatom (art. 96 ust.2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz art. 20 ustawy o wojewodzie i administracji rządowej w województwie). Wyjątkiem są sprawy dotyczące prowadzenia rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz wydawanie decyzji w tym zakresie, które należą do wyłącznej kompetencji wojewódzkich konserwatorów zabytków.

Wykonywanie zadań w zakresie opieki nad zabytkami jest jednym z ustawowych zadań własnych samorządów wszystkich szczebli. W ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wyszczególniono m. in. takie zadania:

- utworzenie parku kulturowego (art. 7 pkt 3, art. 16 i 17),
- prowadzenie gminnej ewidencji zabytków (art. 22 ust.4, 5 i 6),
- sporządzenie wojewódzkiego, powiatowego i gminnego programu opieki nad zabytkami,
- umieszczenie przez starostę znaków informacyjnych na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru,
- ustanowienie społecznych opiekunów zabytków (art. 103 ust.1),
- przekazywanie wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków przyjętych zawiadomień o odkryciu przedmiotu o cechach zabytku lub znalezieniu zabytku archeologicznego (art. 32 ust.2),
- wydawanie przez starostę decyzji o czasowym zajęciu zabytku nieruchomego lub wywłaszczenie tego zabytku (art. 50 ust.3 i art.112-125 ustawy z dnia 21 sierpnia 1997r. o gospodarce nieruchomościami)
- do obowiązków gminy i powiatu należy opracowanie planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z 2004r (Dz.U z 2012 poz. 2153) oraz coroczna jego aktualizacja (plany ochrony powinny uwzględniać zabytki stanowiące własność jednostki samorządu terytorialnego).

Do obowiązków samorządu gminnego należy ponadto uwzględnienie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji (art. 18 ust.1):

- strategii rozwoju gmin,
- studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin,
- miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego,
- decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej oraz decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Inne uregulowania prawne w Polsce dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajdują się w wielu obowiązujących ustawach, m.in. w:

- ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
- ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane,
- ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody,
- ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami,

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

4.1. STRATEGICZNE CELE POLITYKI PAŃSTWA W ZAKRESIE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI.

Programy ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wykonywane są na poziomie krajowym, wojewódzkim, powiatowym i gminnym. Dokumenty są ze sobą wzajemnie powiązane. Zgodnie z art. 84 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie i opiece nad zabytkami minister właściwy do spraw kultury i dziedzictwa narodowego ma obowiązek zainicjować i opracować przy pomocy Generalnego Konserwatora Zabytków Krajowy Program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na okres 4 lat, który określałby cele i kierunki działań oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposób finansowania planowanych działań, a także harmonogram ich realizacji. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022 zakłada wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym oraz centralnym¹. Planowane jest wsparcie przez rząd wszelkich działań w zakresie opieki nad zabytkami oraz podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego. Praktyczną ofertą rządu dla jednostek samorządów terytorialnych ma być organizacja szkoleń w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, współpraca w ramach usług Geoportalu i towarzyszącej mu bazy danych o zabytkach oraz rozwijanie specjalistycznego panelu informacyjnego na stronie www.samorzad.nid.pl. Przewidziany jest także konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami. Na realizację Programu zostały przewidziane środki finansowe w wysokości 25 617 089 zł, a na jego koordynatora wyznaczono dyrektora Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

4.2. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE WOJEWÓDZTWA I POWIATU².

4.2.1. STRATEGIA ROZWOJU WOJEWÓDZTWA WIELKOPOLSKIEGO DO ROKU 2020. PLAN ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA WIELKOPOLSKIEGO

Strategia rozwoju województwa wielkopolskiego do roku 2020 określa uwarunkowania, cele i kierunki rozwoju województwa, które mają być podejmowane w nowej rzeczywistości, już po fakcie przyjęcia Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. Ustalenia w niej zawarte stanowią podstawę do aktualnego planu zagospodarowania

¹ Krajowy programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022 przyjęty Uchwałą nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r.

² Powiat leszczyński nie posiada powiatowego programu opieki nad zabytkami.

przestrzennego województwa³, przez co mają bezpośredni wpływ na ochronę i opiekę nad zabytkami na szczeblu gminnym. Bogate dziedzictwo kulturowe, materialne i niematerialne wymienia się jako silną stronę potencjału wewnętrznego województwa wielkopolskiego. Jednym z głównych priorytetów Strategii jest zatem zachowanie i wykorzystanie dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego oraz rozwój turystyki i związane z nią zwiększenie ilości miejsc pracy jako szansę na rozwiązanie społecznych i ekonomicznych problemów. Celem Strategii rozwoju województwa wielkopolskiego oraz planu jego zagospodarowania przestrzennego jest poprawa jakości przestrzeni województwa, systemu edukacji, rynku pracy, gospodarki oraz sfery społecznej skutkująca wzrostem poziomu życia mieszkańców, realizowana przy pomocy celów strategicznych i operacyjnych, z których niektóre dotyczą ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, przede wszystkim jest to cel operacyjny 8.10. Strategii - Ochrona i utrwalanie dziedzictwa kulturowego, którego głównymi działaniami są:

- promocja kultury regionalnej,
- poprawa warunków dla utrwalania tożsamości oraz upowszechniania dorobku kultury lokalnej i regionalnej,
- ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego oraz historycznego regionu,
- rozwój cyfrowego systemu zarządzania dobrami kultury,
- wsparcie rozwoju kultury jako jednego z kreatywnych sektorów gospodarki regionu i rozwój przedsiębiorczości w tej dziedzinie,
- wzmocnienie pluralizmu kulturowego jako rozwojowej przeciwwagi dla dziedzictwa kulturowego regionu, odpowiedzialnego za stałe elementy kultury,
- stymulacja przepływu treści kulturowych jako niezbędnych czynników rozwoju kultury,
- zmniejszanie przestrzennych, społecznych i ekonomicznych dysproporcji w dostępie do kultury.

4.2.2. PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WIELKOPOLSKIEGO NA LATA 2017-2020

Podstawowe zadanie Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Wielkopolskiego na lata 2017-2020⁴ dotyczy stworzenia – „...warunków organizacyjnych i finansowych w zakresie leżącym w kompetencjach Samorządu Województwa Wielkopolskiego, służących polepszeniu stanu zachowania zasobów lokalnego dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego Wielkopolski”. Realizacja wcześniejszych programów wykazuje, iż dzięki dotacjom z budżetu państwa i jednostek samorządu terytorialnego oraz wysiłkowi właścicieli coraz więcej obiektów

³ Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Wielkopolskiego przyjęty przez Sejmik Województwa Wielkopolskiego Uchwałą Nr V/70/19 z dnia 25 marca 2019 roku.

⁴ Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Wielkopolskiego na lata 2017-2020 został przyjęty do realizacji dnia 27 listopada 2017 r. uchwałą nr XXXVIII/901/17 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego. Program publikowany jest na stronie internetowej Samorządu Województwa Wielkopolskiego.

zabytkowych zostaje poddanych pracom remontowym i konserwatorskim. Autorzy programu przedstawili w sposób syntetyczny historię regionu oraz charakterystykę jego zasobów kulturowych. W treści wymienione są zabytki znajdujące się na terenie gminy Rydzyna, które mają duże znaczenie dla dziedzictwa Wielkopolski, są to: założenie rezydencjonalno-urbanistyczne w Rydzynie (wymieniane już jako pomnik historii), a w tym zespół zamkowo-parkowy, zespół barokowych domów, kościół ewangelicki oraz barokowy pomnik Świętej Trójcy. Program określa siedem podstawowych celów podzielonych na zadania, są to:

- poprawa stanu zabytków poprzez podjęcie działań mających na celu poprawę ich zachowania,
- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych i turystycznych,
- włączanie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego Wielkopolski do działań edukacyjnych,
- prowadzenie planowych działań wspierających dziedzictwo niematerialne,
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami,
- podejmowanie i określanie warunków współpracy z właścicielami obiektów zabytkowych⁵.

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

5.1. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE GMINY.

Dokumentami wykonanymi na poziomie gminy, które mają bezpośredni związek z ochroną zabytków i programem opieki nad zabytkami są:

- Studium Uwarunkowań i Zagospodarowania Przestrzennego Miasta i Gminy Rydzyna⁶,
- Plan Rozwoju Lokalnego Gminy Rydzyna na lata 2016-2022⁷,
- miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego⁸,

⁵ Drugie zadanie tego celu obliuguje Samorząd Województwa do publikowania na swoich stronach internetowych informacji o możliwych możliwościach ubiegania się o dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach.

⁶ Ostatnia zmiana - Uchwała Rady Miejskiej w Rydzynie nr XXXII/257/2013 z dnia 27 czerwca 2013 r.

⁷ Uchwała nr XV/134/2016 Rady Miejskiej Rydzyny w sprawie przyjęcia Planu Rozwoju Lokalnego Gminy Rydzyna 2016-2022.

⁸ W aktualnych planach wskazano jedynie obiekty już ujęte w gminnej ewidencji zabytków oraz obowiązujące strefy ochrony konserwatorskiej. Obowiązujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego zawiera Plan Rozwoju Lokalnego Gminy Rydzyna na lata 2016-2022. Lista publikowana jest również na internetowej stronie Urzędu Miasta i Gminy Rydzyna - rydzyna.pl.

- Uchwała Nr XXXV/277/2017 Rady Miejskiej Rydzyny z dnia 29 listopada 2017 r. w sprawie określenia zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków znajdującym się na terenie gminy Rydzyna⁹.

Istotne zapisy odnoszące się do ochrony zabytków na terenie gminy Rydzyna zawarte są w **Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Rydzyna**. Dokument szczegółowo wymienia wszystkie elementy istniejącego krajobrazu kulturowego gminy. Określony został również stan zachowania oraz postulaty konserwatorskie i kierunki potencjalnych działań sprzyjających ochronie poszczególnych obiektów zabytkowych oraz zespołu budowlanego miasta Rydzyna. Studium określa, że - „Do terenów priorytetowych, dla których Gmina zamierza sporządzić miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, należy teren wskazany na rysunku studium jako założenie urbanistyczne m. Rydzyna podlegające ochronie. Wyłączone z niniejszego opracowania mogą zostać tereny objęte obowiązującymi już miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego.”

Autorzy Studium zwracają uwagę na fakt, że Gmina Rydzyna może uczynić turystykę jednym z głównych kierunków swojego rozwoju. Gmina może wykorzystać swój potencjał, aby przyciągnąć turystów do przybycia poprzez m. in.:

- wytyczenie i zagospodarowanie historycznych tras zwiedzania w centrach zabytkowych oraz przystosowania obiektów do potrzeb ruchu turystycznego o charakterze krajoznawczym,
- wykorzystanie i adaptację budowli zabytkowych na turystyczne obiekty usługowe,
- wykorzystanie terenów cennych i atrakcyjnych pod względem przyrodniczym,
- modernizację zabytkowego Rynku w Rydzynie,
- promocję turystyki rowerowej,
- budowę infrastruktury turystycznej w atrakcyjnych krajoznawczo terenach chronionych,
- rozwój bazy noclegowej i gastronomicznej.

Studium zawiera w swojej treści istotny zapis dotyczący ochrony walorów krajoznawczych: „Ochrona obiektów wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków, nie będących jednocześnie wpisanych do rejestru zabytków na podstawie decyzji administracyjnej, będzie realizowana w planach miejscowych oraz decyzjach o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu. Z uwagi na szczególne wartości zabytkowe założenia urbanistycznego miasta Rydzyna oraz otaczających go miejscowości, w których zachowały się zespoły pałacowo-parkowe i dworskie, lokalizacja inwestycji o znacznych wysokościach i gabarytach, które miałyby zostać usytuowane w sąsiedztwie zabytków i w ich otoczeniu powinna być poprzedzona studium krajoznawczo-widokowym. Studium takie powinno

⁹ Właściciele obiektów zabytkowych z terenu gminy Rydzyna mogą co roku ubiegać się o dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkowych obiektach. Każdego roku wnioski należy składać do 15 marca. Dotacja z budżetu gminy może wynieść maksymalnie do 50%, a w niektórych przypadkach nawet 80 i 100%

opierać się o analizę dokumentacji terenowych. Winno określać potencjalną widoczność inwestycji z określeniem jej wpływu na zabytki oraz zawierać wnioski dotyczące ochrony istniejącego krajobrazu kulturowego”. W celu ochrony założenia urbanistycznego miasta Rydzyna w Studium ustala się:

- zachowanie historycznego rozplanowania,
- zachowanie historycznej linii zabudowy,
- zachowanie historycznej parcelacji z dopuszczeniem uzasadnionych zmian,
- zachowanie zabytkowej zabudowy, tj. obiektów wpisanych indywidualnie do rejestru zabytków oraz ujętych w ewidencji zabytków gminy
- zachowanie ekspozycji panoramy całego założenia miasta,
- zachowanie zabytkowej zieleni,
- zharmonizowanie nowych obiektów z zabytkowym otoczeniem w zakresie lokalizacji, skali i formy architektonicznej,
- zharmonizowanie nawierzchni ulic, placów, i chodników z zabytkowym sąsiedztwem,
- zharmonizowanie usytuowania, skali i formy reklam artykulacji architektonicznej obiektów.

Ustala się także ochronę osi widokowych na założenia rezydencjonalne i sakralne. W obrębie założeń rezydencjonalnych, dworskich, sakralnych i parkowych zlokalizowanych na terenie gminy obowiązuje:

- historyczna parcelacja (zgodnie z zasadą niepodzielności zespołów),
- zachowanie zabytkowej zabudowy,
- zachowanie zabytkowej zieleni,
- podporządkowanie nowych obiektów układowi zabytkowemu w zakresie lokalizacji, skali i formy architektonicznej,
- użytkowanie nie kolidujące z historyczną funkcją obiektu,

Autorzy Studium podkreślają, że w celu ochrony i promocji krajobrazu kulturowego, cennego z uwagi na zachowane dziedzictwo kulturowe, a równocześnie atrakcyjnego pod względem walorów przyrodniczych, proponuje się utworzenie Parku Kulturowego Leszczyńskich – Sułkowskich (Leszno – Rydzyna – Kłoda).

Innym ważnym dla rozwoju gminy dokumentem był ostatnio realizowany **Plan Rozwoju Lokalnego Gminy Rydzyna na lata 2016-2022** wraz z jego uszczegółowieniem w zakresie rewitalizacji, obejmujący zadania infrastruktury publicznej stymulujące lokalną inicjatywę, inwestycje i mobilność zawodową społeczności lokalnej. Plan zakłada realizację różnych celów szczegółowych, wśród których wskazuje się m.in. na wykorzystanie potencjału turystycznego, kulturowego, sportowego i przyrodniczego gminy. Dokument zawiera również listę sprecyzowanych zadań inwestycyjnych o łącznej wartości ok. 60 000 000 zł., część z nich jest związana z obiektami i obszarami objętymi ochroną konserwatorską, są to:

- rozbudowa budynku Szkoły Podstawowej w Rydzynie (do 2020 r.),
- remont dachu budynku Szkoły Podstawowej w Kaczkowie (do 2019 r.),
- przebudowa ulicy Tylnej i H. Sienkiewicza w Rydzynie (do 2019 r.),
- rewitalizacja Alei Kasztanowej wraz z przebudową mostu na Rowie Polskim (do 2022 r.),
- przebudowa drogi gminnej w kierunku boiska sportowego w Rydzynie (do 2022 r.),
- rewitalizacja starego miasta wraz z biblioteką i zborem poewangelickim (do 2022 r.),
- rewitalizacja placu zabaw w Rydzynie przy ul. Zamkowej (do 2020 r.),
- promocja Miasta i Gminy Rydzyna.

5.2. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW I ANALIZA STANU DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY

5.2.1. POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE I KRAJOBRAZ KULTUROWY GMINY

Gmina Rydzyna położona jest w południowej części województwa wielkopolskiego, w bezpośrednim sąsiedztwie Leszna (ok. 10 km), w powiecie leszczyńskim. Zajmuje powierzchnię 135,6 km², przebiega tędy droga krajowa nr 5 (z odcinkiem drogi ekspresowej S5) Poznań – Wrocław. Sąsiaduje z pięcioma gminami: Świąciechowa, Osieczna, Krzemieniewo, Poniec, Bojanowo i miastem Leszno oraz gminą Góra Śląska (w województwie dolnośląskim). Gminę zamieszkuje 8844 osób (wg stanu z 2015 r.). System osadniczy tworzą 22 jednostki, z czego 16 posiada status sołectw: Augustowo, Dąbcze, Jabłonna, Kaczkowo, Kłoda, Lasotki, Maruszewo, Moraczewo, Nowa Wieś, Pomykowo, Przybiń, Robczysko, Rojęczyn, Tarnowa Łąka, Tworzanice, Tworzanki. Jedynym miastem jest Rydzyna, która stanowi centrum administracyjne, kulturalne i gospodarcze gminy.

Teren gminy kształtują trzy krainy: od północy płaska Równina Leszczyńska, na południu również płasko ukształtowany Wał Bojanowski i dzielące je obniżenie pradoliny Rowu Polskiego, które powoduje że rzeźba terenu jest w tym miejscu trochę urozmaicona, a różnica wzniesień wynosi do ok. 10 m. Około 66,5% powierzchni Gminy zajmują użytki rolne, a 24,4% lasy. Obszary wykorzystywane rolniczo tworzą zwarte powierzchnie w północno – wschodniej i południowo – wschodniej części gminy. Największy zwarty kompleks leśny wyraźnie oddzielający obszar gminy od miasta Leszna znajduje się w rejonie północno – zachodnim. Na jego zachodnim krańcu znajduje się zbiornik retencyjny o powierzchni ok. 40 ha i długości 1650 m. Miasto Rydzyna położone jest w nieco obniżonym terenie doliny Rowu Polskiego. Interesująca panorama miasta jest widoczna od strony zachodniej z linii obwodnicy, a także od strony północnej i południowej, gdzie zachowały się podmokłe łąki, jako pierwotne otoczenie z czasu lokacji.

5.2.2. ZARYS HISTORII REGIONU

Początki osadnictwa na tym terenie sięgają czasów prehistorycznych. W pobliżu Rydzyny, na skraju parku pałacowego znajdują się relikty wałów ziemnych grodziska z czasów wczesnego średniowiecza. Na przełomie XIV i

XV w. na ziemiach tych osiedlił się Jan z Czerniny, przedstawiciel śląsko-czeskiego rodu Wierzbnow. Z jego inicjatywy, za zgodą króla Władysława Jagiełły w pierwszym dziesięcioleciu XV w. powstało miasto Rydzyna. Założyciel miasta występuje od tej pory jako *Johannes de Ridzino*, dając w ten sposób początek rodu Rydzyńskich. Miasto uzyskało wówczas swój kształt otoczony fosą oraz rynek wraz centralnie umiejscowionym, ratuszem. Potwierdzają to wykopaliska archeologiczne z 2013 r., dzięki którym udało się ustalić rozmiary tego budynku. Stwierdzono również, że część pierwotnej nawierzchni rynku wyłożona była grubymi balami z drewna. Miasto nie posiadało murów, a jedynie dwie bramy – wrocławską i poznańską. Zabudowa mieszkalna w większości była drewniana. Obok średniowiecznego miasta w tym samym czasie powstał murowany zamek rycerski.

Od momentu założenia miasto stało się centrum administracyjnym dóbr rydzyńskich. Dokładna data lokacji miasta nie jest znana, wiadomo jednak, że w 1551 r. król Zygmunt August ponownie nadał mu prawo magdeburskie. Od początku XVI wieku w mieście mieściła się królewska komora celna, według zapisów z 1510 uprawiano dziesięć łanów miejskich. W 1563 księgi podatkowe odnotowują działalność 56 rzemieślników i 17 komorników. Z działających w mieście cechów najstarszy należał do kuśnierzy, jego istnienie potwierdzono w 1562. Inne cechy reprezentowały krawców (potwierdzony w 1625), płócienników (potwierdzony w 1676), rzeźników (potwierdzony w 1689) i piekarzy (potwierdzony w 1764). Na początku XVIII wieku działała szkoła katolicka i przytułek dla ubogich. W drugiej połowie XVII wieku rozwinęło się w mieście piwowarstwo, działała słodownia i dwa browary. Po wojnie trzydziestoletniej do Rydzyny napłynęło wielu uchodźców ze Śląska oraz Żydzi, którzy otrzymali w 1775 osobny przywilej. Rydzyna była własnością potomków i powinowatych rodu Rydzyńskich do końca XVII w., kiedy została wykupiona przez Rafała Leszczyńskiego, który po wybudowaniu tutaj nowej rezydencji uczynił z miasta centrum swoich rozległych dóbr. W 1709 r. w okresie wojny północnej Rydzyna została spalona przez wojska rosyjskie, częściowo zniszczony został także zamek. Źródła informują, że w 1715 r. w miasteczku znajdowało się 43 nowych domów w miejscu spalonych, na przedmieściu zaś 24. Działało tutaj m.in. 12 rzeźników, 9 piekarzy, 18 młynarzy, 7 gorzelników oraz 10 warsztatów płócienniczych. Po wyjeździe z kraju Stanisława Leszczyńskiego miasto znajdowało się pod zarządem króla Augusta II, który zamieszkiwał wielokrotnie w zamku rydzyńskim przy okazji swoich podróży do Saksonii. W tym czasie w Rydzynie przyjmowano także zagraniczne poselstwa. Miasto ponownie zaczęło się rozwijać dopiero po 1738 r., kiedy dobra rydzyńskie kupił Aleksander Józef Sułkowski. Do końca XVIII w. pod rządami Sułkowskich w mieście realizowano wielki plan przebudowy całego urbanistycznego założenia miejsko-rezydencjonalnego.

W 1793 miasto przeszło pod panowanie pruskie, liczyło wówczas 191 domostw (189 drewnianych i 2 murowane) zamieszkałych przez 1593 mieszczan. Ulice były w przeważającej części już brukowane. Ludność trudniła się rzemiosłem i rolnictwem, było tu dwudziestu szewców, szesnastu rzeźników, dwunastu płócienników, jedenastu piekarzy i sześciu sukienników. Browary warzyły 2100 pięćdziesięciogarncowych beczek piwa, pracowały dwadzieścia cztery wiatraki, garbarnia i olejarnia. W 1800 liczba mieszkańców liczyła 1469, a w okresie Księstwa Warszawskiego ok. 1810 r. spadła do 1195. Rydzyna znajdowała się w powiecie wschowskim do 1815 r., a następnie

weszła w skład Księstwa Poznańskiego. W XIX wieku mieszkańcy utrzymywali się głównie z płóciennictwa (40 krosien), szewstwa, młynarstwa i rolnictwa.

W 1856 Rydzyna-Kłoda otrzymała połączenie kolejowe z Leszmem i Wrocławiem. Oddalona o 3 km od miasta linia kolejowa nie wpłynęła na rozwój miasta przeżywającego w tym okresie stagnację. Po śmierci (1909) ostatniego z Sułkowskich, szóstego ordynata księcia Antoniego Sułkowskiego, dobra rydzyńskie wraz z zamkiem przejął rząd pruski, aby wkrótce je sprzedać niemieckiej Komisji Kolonizacyjnej. Parcelację majątku przerwała pierwsza wojna światowa. Na mocy traktatu wersalskiego 17 stycznia 1920 Rydzyna znalazła się w granicach Polski. W okresie międzywojennym w mieście pełniącym funkcję lokalnego ośrodka handlu i rzemiosła mieszkało ok. 1800 mieszkańców. W okresie okupacji polską ludność miasta poddawano represją. Pod koniec stycznia 1945 r., po wkroczeniu do miasta wojsk radzieckich doszczętnie spłonął zamek, pozostała zabudowa miasta przetrwała jednak bez strat. Po wyzwoleniu w 1945 r. z Rydzyny wysiedlono ludność pochodzenia niemieckiego i protestantów. W budynkach dawnej elektrowni zamkowej powstał zakład przetwórczy warzyw i owoców. Zakład powiększał się systematycznie i na początku lat 70-tych uruchomił paczkarnię i chłodnię. Wielkogabarytowe obiekty zakłóciły jednak zabytkową panoramę Rydzyny. W latach 80 XX w. po zachodniej stronie miasta wybudowano obwodnicę, która znacznie odciążyła od ruchu kołowego ciasną zabudowę miejską. Rydzyna zdobyła tytuł Mistrza Gospodarności 1974-1975, w tym okresie wybudowano nowe ujęcie wody i oczyszczalnię ścieków. Miasto powiększało swoje granice i zwiększało zasoby mieszkaniowe. Nowe osiedla mieszkaniowe domów jednorodzinnych powstały na południowo-zachodnich obrzeżach miasta, a także nieco dalej na północ, na Młyńskiej Górze. Po 1990 upadła miejscowa spółdzielnia mleczarska i zakłady olejarskie, a największe w mieście zakłady przetwórstwa warzyw i owoców zostały sprywatyzowane. Z inicjatywy władz miejskich w latach 90 XX w. na terenach za obwodnicą wyznaczono teren pod Rydzyńską Strefę Przemysłową. Powstało tam kilka nowych, dużych zakładów zatrudniających m.in. mieszkańców gminy Rydzyna. Jedną z ostatnich poważnych inwestycji w rejonie była zakończona w 2013 r. budowa zbiornika retencyjnego „Rydzyna”. Obiekt pozytywnie wpłynął na zmianę miejscowego krajobrazu, a towarzysząca mu infrastruktura sportowo-rekreacyjna przyciąga turystów i amatorów sportu. Do najważniejszych inwestycji gminnych przeprowadzonych w ostatnich latach należy budowa przedszkola na Młyńskiej Górze, modernizacja oczyszczalni ścieków oraz budowa ścieżki rowerowej do Leszna. Cały czas trwają prace związane z modernizacją dróg i placów, w obszarze ochrony konserwatorskiej nową kamienną nawierzchnię otrzymał Rynek oraz część ulicy Tylnej.

5.2.3 SKRÓCONY OPIS HISTORII ORAZ STANU NAJWAŻNIEJSZYCH ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH W GMINIE

Na terenie gminy Rydzyna istnieje ogółem 5 zabytkowych kościołów, wszystkie z nich wpisane są do rejestru zabytków, 2 spośród nich są kościołami drewnianymi lub częściowo drewnianymi (Dąbcze i Kaczkowo). Wszystkie kościoły katolickie są zadbane, użytkowane zgodnie z przeznaczeniem i na bieżąco remontowane. Kościół ewangelicki w Rydzynie jako świątynia jest nieczynny od 1945 r., obecnie wymaga on dużych nakładów związanych

z jego remontem. Do ważniejszych zabytków nieruchomości należą także pałace i dwory (Jabłonna, Kłoda, Przybiń, Rojęczyn, Rydzyna, Tworzanice) oraz zespół domów mieszczańskich w Rydzynie. W wojewódzkiej ewidencji zabytków ogółem ujęte jest 245 obiektów pojedynczych lub skupionych w zespołach dworsko-folwarcznych (Dąbcze, Izbiska, Jabłonna, Kaczkowo, Kłoda, Lasotki, Przybiń, Rojęczyn, Rydzyna, Tworzanice). Zabudowa folwarczna stanowi na omawianym terenie charakterystyczny element krajobrazu wsi. Do najstarszych obiektów tego typu należy obora w Izbiskach z 1816 r. (później przebudowana), chlewnia i spichlerz w Lasotkach (ok. poł XIX w.) oraz spichlerz w Kłodzie (ok. II poł XIX w.). Większość zabudowań folwarcznych zlokalizowanych w okolicy Rydzyny pochodzi z końca XIX w., kiedy na ziemiach Wielkopolski następował wyraźny rozwój rolnictwa, wówczas nastąpił również zauważalny przełom technologiczny w budownictwie folwarcznym. Nowoczesne na owe czasy rozwiązania techniczne objawiały się w szerokim zastosowaniu żeliwnych słupów i ceglanych sklepień. Elewacje budynków gospodarczych charakteryzowało użycie cegły oraz łamanych kamieni (Jabłonna - obora i stajnia z 1879 r.; obora w Kłodzie). Pozostałe obiekty folwarczne z przełomu XIX i XX w. zlokalizowane na terenie gminy w większości posiadają elewacje tynkowane. Stan użytkowanych gospodarczo zabytkowych zabudowań folwarcznych jest na ogół dobry lub dostateczny. Większość historycznych folwarków znajdujących się na omawianym terenie należało niegdyś do dóbr ordynacji Sułkowskich, których centrum administracyjne znajdowało się w Rydzynie. Na omawianym terenie znajduje się kilka interesujących dworów i pałaców z najbardziej okazałym i znanym zamkiem w Rydzynie. Przykładem małej, typowej dla tego regionu siedziby ziemiańskiej z początku XIX w. jest parterowy, klasycystyczny dworek w Tworzanicach, nieco większe od niego są piętrowy dwór w Rojęczynie (k. XVIII w.) i także piętrowy dwór w Kłodzie (2. poł. XVIII). Nieco później powstały nowe siedziby ziemiańskie: neobarokowy pałac w Jabłonnej, eklektyczny neoklasycystyczno-secesyjny pałac w Przybiniu oraz duża secesyjna willa w Tworzanicach.

Średniowieczną metrykę wsi nadal można zauważyć w układzie ruralistycznym m.in. na przedmieściu Rydzyny w rejonie ul. Kościuszki, w Dąbczu, Kaczkowie, Rojęczynie i Moraczewie. Zabudowa wsi w większości została ukształtowana na przełomie XIX i XX w., obecnie jest jednak silnie modernizowana i zmienia swój charakter. Z wcześniejszych przykładów powszechnego niegdyś na tym terenie budownictwa drewnianego zachowała się jedynie stodoła szachulcowa w Tarnowej Łące nr 35, oraz wiatraki w Rydzynie i Tworzanicach (oba obiekty są częściowo zrekonstruowane i nie stoją na pierwotnym miejscu). Wśród zabudowy wiejskiej wyróżniają się budynki dawnych szkół wzniesionych jeszcze w czasach pruskich lub okresie międzywojennym (Nowa Wieś, Moraczewo, Rojęczyn, Tworzanice, Tarnowa Łąka). Wśród wiejskich budynków z przełomu XIX i XX w. charakterystyczne są już nielicznie występujące domy mieszkalne i budynki gospodarcze o nietynkowanych elewacjach ceglanych (m.in. cała zagroda nr 16 w Tworzankach). Niektóre budynki gospodarcze pełniące rolę obory i spichlerza, wyróżniają się umieszczonymi w szczytach otworami wejściowymi, które obramowano portalem (m.in. Tworzanki 16, Kłoda 114, Rydzyna przy ul. Leszczyńskiego 1, Moraczewo 37), lub boczne wejścia na poddasze ukształtowane w połąci dachu w formie wolego oka (m.in. kilka przebudowanych już obiektów w Augustowie, Przybiń 8, Jabłonna 5, Kaczkowo 46). Z innych elementów wiejskiej zabudowy na uwagę zasługują m.in. nawiązująca do obronnej architektury gotyckiej dawna stacja transformatorowa z pocz. XX wieku w Jabłonnej, remiza strażacka z drewniana wieżą z

początku XX wieku w Tarnowej Łące, kuźnia z k. XVIII. wieku w Kłodzie funkcjonująca obecnie jako restauracja, gołębnik z przełomu XIX i XX wieku w Przybiniu.

Rydzyzna

Zespół rezydencjonalny w Rydzynie, wraz z układem urbanistycznym miasta należy do czołowych osiągnięć architektury i urbanistyki europejskiej zrealizowanych w granicach dawnej Rzeczypospolitej. Potwierdzeniem tego faktu jest jego uznanie za pomnik historii¹⁰. W Rydzynie zachowało się ponad sto różnych zabytków architektury ujętych w gminnej ewidencji zabytków, wśród nich zespół pałacowo-parkowy, dwa kościoły, ratusz oraz domy mieszczańskie.

Istniejący historyczny układ urbanistyczny Rydzyny posiada cechy średniowiecznego miasta wpisanego w barokowy układ przestrzenny miasto-rezydencja, które powstało w wyniku jego regulacji z XVIII w. Zamek i rynek stanowią centrum krzyżowania się szeregu osi widokowych. Miasto w średniowiecznych granicach lokacyjnych przetrwało do początku XVIII w., kiedy jego ówczesny dziedzic, król Stanisław Leszczyński na wzór wersalski postanowił powiązać rezydencję z miastem. Sprowadzony w tym celu rzymski architekt Pompeo Ferrari w zachodniej elewacji zamku zbudował półkolisty ryzalit otwierający się perspektywicznie w stronę rynku. Z uwagi na wybuch wojny północnej i polityczną emigrację przegranego króla zamierzenie to nie zostało wówczas w pełni zrealizowane. Miasto i rezydencja przeżywało kolejny rozkwit dopiero po 1738 roku kiedy zostało zakupione od Stanisława Leszczyńskiego przez ministra saskiego Aleksandra Józefa Sułkowskiego. Dokończył on i powiększył dzieło swojego poprzednika. Miasto uzyskało nowy, barokowy ratusz i kościół. Około 1761 r. w centrum rynku stanęła imponująca, kamienna rzeźba „Trójcy Świętej” upamiętniająca zarazę dżumy z 1709 roku, która zdziesiątkowała miejscową ludność. Rozbudowę i przyozdabianie rezydencji później dokonywali synowie A.J. Sułkowskiego, w szczególności pierwszy z nich, książę Aleksander, za którego czasów powstał plan wielkiej przebudowy urbanistycznej miasta i zespołu pałacowo-parkowego znany z opracowania z 1784 r. wykonanego przez Ignacego Graffa. Większość z tego zamierzenia została zrealizowana, a jego relikty są widoczne także i obecnie. Wytyczono wówczas szereg promienistych alei parkowych perspektywicznie zamkniętych różnymi budowlami lub mniejszymi pawilonami. Nadmierny ruch budowlany w Rydzynie oraz wystawne życie księcia Aleksandra doprowadziło do katastrofy finansowej Ordynacji Sułkowskich, tak że pod koniec XVIII w. nie tylko nie było już pieniędzy na dokończenie dzieła

¹⁰ Rydzyzna – założenie rezydencjonalno-urbanistyczne, zostało uznane za Pomnik Historii zarządzeniem Prezydenta RP z 15 marca 2017 roku. Pomnik Historii to jedna z pięciu form ochrony zabytków wymienionych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. Terminem tym określa się zabytek nieruchomy o szczególnym znaczeniu dla kultury naszego kraju. Rangę pomnika historii podkreśla fakt, że jest on ustanawiany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej specjalnym rozporządzeniem na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W treści prezydenckiego rozporządzenia wyszczególnia się cechy danego zabytku świadczące o jego najwyższej wartości, określa się precyzyjnie jego granice i zamieszcza schematyczną mapkę obiektu.

ale również i brakowało na bieżące remonty. Pośpiesznie zbudowany barokowy kościół w Kłodzie zamykający perspektywicznie jedną z alei kasztanowców, w niespełna w kilka lat po wzniesieniu uległ katastrofie budowlanej i nigdy nie został już odbudowany. Niemniej do obecnych czasów pozostało kilka elementów dawnego, barokowego założenia urbanistycznego, są to: park przypałacowy z systemem kanałów wodnych, domek ogrodniczy, strzelnica, bażanciarńia, domek nowej oranżerii, oficyny pałacowe z dawną ujeżdżalnią, stajnią, powozownią i domem redutowym, część budynków dawnego kolegium pijarskiego (ob. szkoła podstawowa tzw. „Malaga” oraz plebania), dawna kuźnia w Kłodzie oraz kasztanowa aleja wychodząca w stronę wsi Kłoda i aleja dębowa prowadząca w kierunku wsi Dąbcze. Czytelny jest także średniowieczny układ ruralistyczny wraz z częściowo istniejącymi relikwiami dawnej fosy. W latach 50 XX, kiedy polskie służby konserwatorskie rozpoczęły zakrojone na szerszą skalę badania zabudowy Rydzyny zakończone jego wpisem do rejestru zabytków, granice zabudowy miejskiej otoczone podmokłymi łąkami nie występowały jeszcze poza układ uformowany w okresie XV-XVIII w. W swoim opracowaniu „Studium historyczno-urbanistyczne Rydzyny” z 1963 r. jego autorka Ewa Kręglewska-Foksowicz pisze: „Zabytkowy układ urbanistyczny stanowi w Rydzynie przeważającą część współczesnego miasta i dlatego uznano ją za zespół podlegający ochronie konserwatorskiej na podstawie orzeczenia Woj. Konserwatora Zabytków” (Rejestr zabytków nieruchomości nr 610 z dn. 8.II.157, nr kl. IV.73/40/57)¹¹.

Istotnymi elementami założenia urbanistycznego są domy mieszczańskie w większości pobudowane po wielkim pożarze miasta w 1707 r., o czym świadczą daty znajdujące się na zachowanych belkach stropowych. Wśród nich znajduje się wiele budynków szczytowych (m.in. domy we wschodniej pierzei rynku), z czytelnym jeszcze, trzytraktowym układem wewnątrz, z sienią przelotową z boku i tzw. czarną kuchnią w trakcie środkowym. Układ taki został podyktowany przez kształt wytyczonych jeszcze w średniowieczu, głębokich działek. Inne zabytkowe domy zlokalizowane wzdłuż dróg prowadzących do rynku w większości ustawione są kalenicowo. Stan zabudowy miejskiej poza nielicznymi wyjątkami jest dobry lub bardzo dobry. Wiele z nich w ostatnim zostało wyremontowane, wśród nich domy przy Ryнку, w których częściowe udziały własnościowe ma Gmina Rydzyna.

Historyczny układ urbanistyczny Rydzyny jest dobrze zachowany i nadal czytelny. Pierwotne otoczenie zespołu zachowało się w południowym, wschodnim i północnym otoczeniu rezydencji Leszczyńskich i Sulkowskich. Zabudowa miasta w latach 60 XX w. wyszła poza średniowieczno-barokowe granice. Miasto otaczają zewsząd osiedla domów jednorodzinnych, a od strony południowej przemysłowe zabudowania przetwórci warzyw i owoców, która jest największym dysonansem brutalnie wcinającym się w historyczną zabudowę miasta. W ostatnim czasie zakład przeniósł jednak swoją produkcję nieco dalej na południe od zabytkowego zespołu. W rejonie dawnej elektrowni zamkowej, aż po ulicę Rzeczypospolitej powstał obszerny pusty plac należący do prywatnego właściciela. Dla miasta jest to bardzo ważny obszar znajdujący się w granicach ścisłej ochrony

¹¹ E. Kręglewska-Foksowicz, *Rydzyna – Studium historyczno-urbanistyczne*, Poznań 1963, kopia maszynopisu archiwum WUOZ w Poznaniu Delegatura w Lesznie, nr arch. 2496

konserwatorskiej, jak do tej pory na nowo niezagospodarowany. Innym obcym elementem zabudowy miejskiej jest wysoki pawilon „Sulkowski” przy ulicy Rzeczypospolitej, którego wygląd zaakceptowany niegdyś przez władze konserwatorskie niestety pod względem estetycznym nie zdał egzaminu czasu. Obiektami w mniejszym stopniu zniekształcającymi obraz zabudowy miasta są piętrowe bloki przy ul. Rzeczypospolitej oraz dawny pawilon GS przy ul. Wolności - są to obiekty pochodzące jeszcze z lat 60 XX w. W sytuacji rozwijającego się miasta nadal nie wiadomo w jaki sposób powinna być kształtowana jego nowa zabudowa aby harmonijnie wpisywała się w historyczny krajobraz.

Wygląd miasta oraz funkcjonalność rozwiązań komunikacyjnych jest dla władz miasta jednym z priorytetowych zadań. Obecnie na rynku znajduje się nowa nawierzchnia z kostki granitowej wykonywana w 2013 r. Projekt był częścią planu rewitalizacji miasta. Położono nowe nawierzchnie z betonowej kostki brukowej w chodnikach przy ul. Rzeczypospolitej i Wolności oraz z kostki granitowej na ulicy Tylnej przebiegającej wzdłuż zachodniego odcinka dawnej fosy. Planowane jest położenie nowej nawierzchni także na innych ważniejszych ulicach starego miasta.

Obiekty zabytkowe stanowiące własność Gminy Rydzyna

Ratusz w Rydzynie

Budynek powstał ok. 1761 r. z fundacji A.J. Sulkowskiego z przeznaczeniem na siedzibę władz miejskich. Jego usytuowanie w zachodniej pierzei rynku ma związek z podkreśleniem osi widokowej, na której się znajduje kolumna św. Trójcy i zamek. Jest to obiekt murowany z cegły na planie prostokąta częściowo podpiwniczony, dwukondygnacyjny z poddaszem nakrytym wysokim dachem trójspadowym z wieżą i hełmem pokrytym blachą cynkową. Pięćosiowa elewacja frontowa szczytem ustawiona do rynku, posiada skromną, późnobarokową dekorację architektoniczną ograniczoną do płytkich lizen, opasek okiennych z uszakami i profilowanych gzymsów. Wieża mieści mechanizm zabytkowego zegara wieżowego. W budynku częściowo zachował się dawny układ wnętrza, niestety brakuje historycznego wyposażenia – obiekt był w przeszłości wielokrotnie przebudowywany. W 2016 r. wyremontowano ceramiczne pokrycie dachu i elewację frontową, nadając jej jednocześnie nową kolorystykę. Ratusz jest utrzymany w bardzo dobrym stanie.

Dom w Rydzynie przy Rynku nr 8 ob. Dom Kultury

Pierwotnie był to dom kalenicowy zbudowany na miejscu jeszcze wcześniejszego obiektu, który spłonął w pożarze miasta w 1707 r. Budynek otrzymał neobarokowy szczyt dopiero po przebudowie ok. 1902 r. Jest to dom dwupiętrowy z poddaszem użytkowym, częściowo podpiwniczony, murowany z cegły, na planie wydłużonego prostokąta, nakryty dachem dwuspadowym. Wewnątrz znajduje się interesujący, zabytkowy strop belkowy z inskrypcją. W latach 70 XX w. dom został zakupiony przez Urząd Gminy od prywatnego właściciela z przeznaczeniem na Rydzynski Ośrodek Kultury. Wtedy wszystkie wnętrza zostały przystosowane do nowych potrzeb i otrzymały ujednolicony wygląd nawiązujący do wystroju zabytkowych domów rydzynskich. Obiekt jest utrzymany

w bardzo dobrym stanie. W 2018 r. przeprowadzono remont więźby i ceramicznego pokrycia dachu. Przygotowano i uzgodniono projekty dotyczące planowanego remontu wnętrza oraz m. in. wymiany stolarki okiennej i drzwiowej.

Dom w Rydzynie przy Rynku nr 7 z salą widowiskową Rydzyńskiego Domu Kultury

Dom został wzniesiony w 1902 r. z przeznaczeniem na salę widowiskową. Wcześniej w tym miejscu znajdował się obiekt starszy. Jest to dom dwupiętrowy z poddaszem nieużytkowym, niepodpiwniczony, murowany z cegły, na planie wydłużonego prostokąta, nakryty dachem jednospadowym. Trójosiowa elewacja posiada klasycyzującą dekorację architektoniczną w formie toskańskich pilastrów, opasek okiennych i profilowanych gzymsów. Całość wnętrza zajmuje jednoprzestrzenna sala widowiskowa z wydzieloną sceną. Dekoracje sztukatorskie wnętrza oraz stolarka architektoniczna w większości pochodzi z okresu ostatniego generalnego remontu budynku przeprowadzonego w latach 80 XX w. Budynek pełni funkcję sali widowiskowej Rydzyńskiego Ośrodka Kultury, utrzymany jest w bardzo dobrym stanie. W budynku planowana jest wymiana stolarki okiennej i drzwiowej oraz ogólny remont wnętrza.

Dom w Rydzynie przy Rynku nr 17, dawna biblioteka

Dom przy Rynku nr 17 jest typowym przykładem drewnianego budownictwa szkieletowego jaki był realizowany w Rydzynie od czasu pożaru w 1707 r. do końca XVIII w. Budynek przy Rynku posiada w pełni zachowaną historyczną formę architektoniczną pochodzącą z pierwszej połowy XVIII w., jednak poszczególne elementy jego stolarki budowlanej, jak okna i drzwi, schody wewnętrzne, posadzki i drewniane podłogi oraz stropy, w tym także część belek stropowych - są elementami wtórnymi. Jest to parterowy dom, szczytem ustawiony do południowej pierzei rynku, z poddaszem użytkowym o dachu dwuspadowym zapewne pierwotnie krytym drewnianym gontem, później papą, a obecnie płytkami eternitowymi. Północna elewacja frontowa jest trójosiowa z dwoma oknami i wejściem centralnym w przyziemiu. Zarówno z frontu, jak i z tyłu budynku widoczne są elementy drewnianej konstrukcji, z słupami oraz charakterystycznym dla rydzyńskiej zabudowy szkieletowej, wysoko umieszczonym rygłem przechodzącym przez wszystkie słupy oraz ich miecze. Umieszczenie obecnych otworów okiennych nie wynika z układu szkieletu ścian. Otwór okienny w ścianie wschodniej budynku, doświetlający pomieszczenie kuchni został wykonany dopiero po rozebraniu budynku sąsiedniego po 1945 r., a następnie powiększony w 1969 r. Od strony południowej w przyziemiu również znajdują się dwa okna. W odeskowanych pionowo szczytach występują dwa mniejsze otwory okienne, oraz w elewacji południowej dodatkowo jedno większe w centrum. We wnętrzu, po lewej stronie można wyodrębnić trzy trakty z tzw. ślepą kuchnią w części środkowej. Budynek od kilku lat wyłączony jest z eksploatacji. Podczas poprzednich jego remontów użyto toksyczne substancje, w tym Soltox F-5 i Ksylomit, w którego skład wchodzi rakotwórcze substancje lotne o połowicznym rozkładzie wynoszącym ok. 50 lat. Ich neutralizacja w procesie chemicznym nie jest możliwa. Stan techniczny nieużytkowanego obiektu nieustannie się pogarsza. Jediną metodą umożliwiającą przywrócenie budynku do użyteczności będzie jego radykalny remont, zakładający wymianę większości skażonych elementów ustroju budowlanego. Gmina przygotowała i uzgodniła już

projekt budowlano-konserwatorski i przystąpiła do prac remontowych, dzięki uzyskaniu dotacji zewnętrznej z przeznaczeniem na ponowną adaptację obiektu na bibliotekę¹².

Szkoła przy ul. Zamkowej w Rydzynie - jeden z budynków Szkoły Podstawowej w Rydzynie

Budynek powstał w 1900 r. z przeznaczeniem na szkołę powszechną. Jest to obiekt trójkondygnacyjny, z frontu pięćoosiowy, częściowo podpiwniczony, murowany z cegły na planie kwadratu, nakryty dachem płaskim. Elewacje posiadają urozmaiconą dekorację architektoniczną w formie boniowania (w partii przyziemia), opasek okiennych i profilowanych gzymsów wykonaną w tynku. Obiekt w większości posiada pierwotną i dobrze zachowaną stolarkę architektoniczną, w tym drzwi główne wejściowe, drzwi wewnętrzne, drewniane schody z balustradą, a także pierwotny układ wnętrza. Z uwagi na destrukcję materiału w 2016 r. wszystkie okna w budynku zostały wymienione na nowe drewniane, o konstrukcji współczesnej z odwzorowaniem historycznych podziałów i detali. Budynek jest w stanie dobrym. Drobnych napraw i odmalowania będą wkrótce wymagały ściany zewnętrzne.

Dawna szkoła ewangelicka ob. budynek Szkoły Podstawowej w Rydzynie

Budynek powstał na początku XX w. z przeznaczeniem na szkołę ewangelicką, obiekt wraz z kościołem św. Krzyża i dawną pastorówką jest elementem zespołu poewangelickiego w Rydzynie. Budynek jest dwukondygnacyjny z użytkowym poddaszem, z frontu siedmioosiowy, częściowo podpiwniczony, murowany z cegły na planie wydłużonego prostokąta, nakryty dachem płaskim. Ceglane, nieotynkowane elewacje posiadają dekorację architektoniczną w formie prostych gzymsów cokołowego i kordonowego oraz arkadowego gzymsu koronującego. Obiekt posiada pierwotną i dobrze zachowaną stolarkę drzwiową zewnętrzną i wewnętrzną oraz schody wewnętrzne z drewnianą balustradą. Istniejące do niedawna okna skrzynkowe zostały zamienione na współczesne okna zespolone powtarzające pierwotną dekorację snycerską i podział. W 2013 r. w jego otoczeniu zgodnie z pozwoleniem konserwatorskim zostało wyremontowane historyczne ceglano-metalowe ogrodzenie. Budynek znajduje się obecnie w bardzo dobrym stanie.

Konwikt Pijarów ob. budynek Szkoły Podstawowej w Rydzynie

¹² Rydzynski Ośrodek Kultury otrzymał w 2019 r. dofinansowanie w wysokości 918 tys. zł. na remont obiektu z Instytutu Książki w ramach Programu Wieloletniego „Narodowy Program Rozwoju Czytelnictwa” Priorytet 2 „Infrastruktura bibliotek 2016–2020”. Prace remontowe rozpoczęto w październiku 2019 r.

Budynek powstał ok. 1777 r. z fundacji Augusta Sułkowskiego z przeznaczeniem na konwent pijarów. Obok niego po przeciwnej stronie ul. Zamkowej znajdował się bliźniaczy budynek kolegium pijarów, rozebrany w 1820 r. Jest to obiekt dwukondygnacyjny, z frontu trzynastoosiowy, murowany z cegły na rzucie wydłużonego prostokąta, nakryty dachem płaskim. Jego bryła i wystrój nawiązują do oficyn dworskich usytuowanych na północ od zamku. Elewacje ozdobione są wykonanymi w tynku pilastrami jońskimi oraz wydatnym gzymsem koronującym, ponad którym z frontu i w dwóch szczytach znajduje się trójkątny tympanon i klasycystyczna attyka. Pierwotny układ wnętrza nie jest znany, można jednak przypuszczać, że w zamierzonej formie budynek nigdy nie był dokończony, świadczy o tym ukryta za ścianami bocznych elewacji, zupełnie uproszczona i cofnięta w głąb budynku elewacja tylna. W wyniku nieporozumień fundatora z pijarami, konwent funkcjonował tutaj jedynie do 1788 r., później budynek został zamieniony na oberżę i z czasem otrzymał nazwę „Hotel de Malaga” (na pamiątkę hiszpańskiej kampanii napoleońskiej A.P. Sułkowskiego). Funkcję tę obiekt pełnił jeszcze na początku XX w. W 1934 r. został zakupiony od prywatnego właściciela przez Fundację Sułkowskich i wyremontowany z przeznaczeniem na dom oświatowy. Wówczas otrzymał całkowicie nową więźbę dachową. Po wojnie obiekt pełnił różne funkcje społeczno-kulturalne, m.in. na parterze mieściła się sala kinowa. W 1960 r. wykonano projekt adaptacji budynku na szkołę, wkrótce też przystąpiono do jego przebudowy. Zmieniono wówczas układ wnętrza, wybudowano nową, betonową klatkę schodową i wymieniono całkowicie stolarkę architektoniczną. Bez zmian pozostawiono wygląd zewnętrzny, chociaż prawdopodobnie zmieniono wielkość otworów okiennych. Budynek stanowi element kompozycyjny założenia urbanistycznego związanego z zamkiem. Stan budynku jest dostateczny - kapitalnego remontu wymaga elewacja, której część tynku jest odspojona i zagraża bezpieczeństwu, w szczególności po stronie wschodniej i północnej. Okna pochodzące z lat 60 XX w. są już bardzo zniszczone i nieszczelne, konieczna jest ich wymiana. Większe okna znajdujące się w auli zostały już wymienione w 2016 r. Widoczne jest także zasolenie murów przyziemia, co wymaga przeprowadzenia odpowiednich badań i zabiegów konserwatorskich niwelujących problem.

Kościół ewangelicki p.w. Świętego Krzyża w Rydzynie

Przy wjeździe do miasta od strony północnej znajduje się dawny ewangelicki kościół św. Krzyża, którego budowę rozpoczęto w 1779 r. wg projektu Ignacego Graffa. Prace przy wieży oraz wnętrzu kościoła trwały jeszcze na początku XIX w. Budynek posiada nietynkowane elewacje wymurowane z cegły. Do korpusu od strony południowej przylega wieża. Świątynia otrzymała skromną dekorację eliptycznego wnętrza otoczonego przez emporę. Zachowane są ołtarz i ambona, częściowo także stolarka drzwiowa oraz w całości oryginalna więźba dachowa. Okna posiadały witraże wykonane na przełomie XIX i XX w., z których relikty przechowywane są jeszcze we wnętrzu budynku. Kościół jest jednocześnie ważnym elementem barokowego układu urbanistycznego Rydzyny, ponieważ zamyka jego południkową oś perspektywiczną. Kościół zamknięto 1945 r., kiedy w okolicy zabrakło wiernych wyznania ewangelickiego. Później okresowo był wykorzystywany jako magazyn. Ze względu na swoją pierwotną funkcję wnętrze posiada bardzo dobre właściwości akustyczne, dlatego znakomicie może pełnić rolę sali koncertowej. W tym celu w latach 80 XX w. rozpoczęto generalny remont budynku, jednak z uwagi na brak środków

remont został nie dokończony. W 1997 r. przeprowadzono impregnację i izolację ścian. Wymienione zostały okna, naprawiony dach, wykonano także część instalacji. Obecnie z uwagi na upływ czasu nie dokończone rozwiązania projektowe z przed 30 laty nie spełniają już współczesnych oczekiwań. Pilnych prac konserwatorskich poprzedzonych ekspertyzą wymagają ceglane elewacje i fundamenty, gdzie występują zmurszałe cegły. Dla obiektu powinien zostać opracowany nowy program jego rewitalizacji. Z uwagi na ogromne koszty przekraczające możliwości Gminy generalny remont kościoła będzie możliwy dopiero po uzyskaniu dotacji zewnętrznej. Obecnie obiekt znajduje się w dostatecznym stanie technicznym.

Wiatrak „Józef” w Rydzynie

Jest to typowy wiatrak – koźlak o popularnej konstrukcji występującej na pograniczu Śląska i Wielkopolski od końca XVII w. Podstawę wiatraka tworzy tzw. koziół wsparty na fundamencie z kamienia polnego na podmurówce w kształcie krzyża. Trzykondygnacyjny budynek o konstrukcji szkieletowej, z zewnątrz oszalowany deskami założony jest na planie zbliżonym do kwadratu. Najstarsze części wiatraka wg niepotwierdzonych danych pochodzą z początku XIX w. Obiekt pierwotnie znajdował się na miejscu istniejącego od końca lat 70 XX w. osiedla domów jednorodzinnych zwanym Młyńską Górą. Rydzyński wiatrak jest jedynym ocalałym zabytkiem z większej armady wiatraków znajdujących się na północnych przedmieściach miasta jeszcze w końcu XIX w. Do 1939 r. wiatrak był prywatną własnością, po 1945 r. przeszedł w skład majątku Państwowego Funduszu Ziemi, a od 1975 r. jest własnością Urzędu Miasta i Gminy w Rydzynie. Przemiał zboża w obiekcie zakończył się ok. 1950 r., od tego czasu obiekt zaczął popadać w stopniową ruinę. Prace związane z translokacją ocalałych elementów obiektu na obecne miejsce zostały rozpoczęte w 1981 r., a zakończone w trzy lata później. Ostatnie większe prace związane z konserwacją i częściową wymianą drewnianego poszycia wiatraka zostały przeprowadzone we wrześniu 2014 r. Po uszkodzeniu przez silny wiatr, w 2017 r. zostały naprawione i częściowo wymienione skrzydła. Obiekt obecnie nie jest udostępniany do zwiedzania z uwagi na brak zgody Straży Pożarnej. Będzie to możliwe po spełnieniu wymaganych warunków technicznych zapewniających ewakuację i bezpieczeństwo ludzi. Wiatrak otrzymał nazwę „Józef”. Corocznie w ostatnich dniach wakacji w jego pobliżu Gmina organizuje popularny festyn tzw. „Dzień wiatraka”. Obecny stan zabytku jest bardzo dobry.

Oranżeria – element zespołu pałacowo-parkowego w Rydzynie

Budynek powstał ok. 1783 roku jako część tzw. „Nowej oranżerii” stanowiącej element założenia pałacowo-parkowego. Od strony wschodniej budynku znajdowały się przeszklone pomieszczenia, w których zimą przechowywano drzewka cytrusowe w donicach stanowiące ozdobę rezydencji Sułkowskich. Obiekt pełnił swoją pierwotną funkcję jeszcze na początku XX wieku. Później został zaadoptowany na mieszkanie. Jest to obiekt dwukondygnacyjny, z frontu trzyosiowy, niepodpiwniczony, murowany z cegły na planie kwadratu, nakryty dachem czterospadowym z kalenicą. Dekoracja elewacji wykonana w tynku ogranicza się jedynie do profilowanego gzymsu kordonowego i koronowego. Dach kryty jest dachówką ceramiczną, karpówką układaną w koronkę. Cała stolarka

architektoniczna obiektu jest wtórna. Budynek jest własnością Gminy Rydzyna tylko w połowie części, co niestety nie sprzyja jego właściwemu utrzymaniu. Obiekt jest obecnie niezamieszany i niedozorowany. Od kilku lat dewastowane jest jego wnętrze. Została zniszczona cała stolarka, wyrwano także kable energetyczne. Przeciekający dach wymaga kapitalnego remontu. Zawilgocone są także ściany.

Kolumna św. Trójcy na rynku w Rydzynie

Kolumna wotywna św. Trójcy powstała w latach 1760 -1761 z fundacji Aleksandra Józefa Sułkowskiego. Została wykonana z bolesławieckiego piaskowca przez rzeźbiarza Andrzeja Schmidta, zięcia Pompeo Ferrariego. Upamiętnia epidemię dżumy, która dotknęła Rydzynę w 1709 roku. Ustawiona jest na środku rydzynskiego rynku, w miejscu krzyżowania się barokowych osi widokowych. Masywny cokół stanowi podstawę dla kuli ziemskiej, na której znajdują się figury przedstawiające Boga Ojca, Chrystusa i klęczącą przed nimi Marię, orędującą za mieszkańcami miasta. Rzeźbę wieńczy słup morowy w formie obelisku z gołębicą – symbolem Ducha Św. W latach 2009-2013 pomnik poddany został kompleksowym pracom konserwatorskim polegającym na oczyszczeniu i uzupełnieniu ubytków. Inwestycja finansowana była przez Gminę Rydzyna i dotowana z funduszu Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Obecny stan zabytku jest bardzo dobry. W ramach programu rewitalizacji rydzynskiego rynku rzeźba otrzymała nocne oświetlenie.

Dwór, obecnie szkoła podstawowa w Rojęczynie

Jest to dwukondygnacyjny, częściowo podpiwniczony obiekt założony na planie wydłużonego prostokąta, murowany z cegły na podmurówce z kamienia polnego, nakryty czterospadowym dachem polskim łamanym. Wystrój siedmioosiowej elewacji ogranicza się do gzymsu cokołowego ponad podmurówką kamienną, gzymsu kordonowego i koronującego z ornamentem kostkowym oraz profilowanych opasek okiennych. Przed głównym wejściem, od frontu znajduje się mały portyk kolumnowy z balkonem. Dwór został zbudowany pod koniec XVIII dla rodziny von Lestwitz, następnie przebudowany w I poł. XIX w. Po zakończeniu I wojny światowej cała majątność Rojęczyn znalazła się w granicach Polski, w 1923 r. była już własnością wojewody poznańskiego, dr Wojciecha Cielichowskiego. Po 1945 r. majątek upaństwowiono, a w dworze znajdowały się biura i mieszkania miejscowej spółdzielni produkcyjnej. Wygląd dworu z okresu międzywojennego znany jest z fotografii opublikowanych w przez Sas-Lityńskiego¹³. Dzięki odpowiedniej stylizacji oraz odpowiedniemu wyposażeniu, w tym gdańskich mebli wnętrza posiadały klimat typowy dla polskiego dworku. Zachowany w pierwotnym kształcie dach polski łamany posiadał także okna w formie wolego oka. W latach 80 XX w. dwór przeszedł kompleksowy remont adaptujący go na szkołę, podczas którego wymieniono wiele oryginalnych elementów stolarki architektonicznej na nowe. Konieczność dostosowania do nowych funkcji spowodowała również zatarcie pierwotnego układu wnętrz. Z oryginalnej substancji zabytkowej należy wymienić historyczną więźbę dachową, która zasługuje na bezwzględne zachowanie.

¹³ S. Sas-Lityński, *Złota Księga Ziemiaństwa, Opisy i ilustracje wzorowych majątności w Wielkopolsce*. Poznań-Warszawa 1929

W ostatnich latach w budynku wymieniono część stolarki okiennej z zachowaniem pierwotnego podziału. Po uzyskaniu pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, latem 2019 r. wykonano remont kapitalny dachu połączony z wymianą pokrycia na nową dachówkę karpiówkę. Do wykonania pozostaje jeszcze drobny remont tynków zewnętrznych i ponowne odmalowanie elewacji dworu.

Obiekty nie będące własnością Gminy, mające duże znaczenie dla miejscowego krajobrazu kulturowego.

Zamek w Rydzynie

Pierwotny, murowany z cegły zamek został wzniesiony na początku XV w. dla Jana z Czerniny. Średniowieczna budowla składała się z jednego budynku mieszkalnego usytuowanego od południa o jednego budynku gospodarczego po stronie wschodniej, od strony północnej znajdowała się wieża bramna z mostem zwodzonym, pozostałe części dziedzińca otoczone były murem obronnym. W tej formie zamek przetrwał do końca XVIII w., kiedy na jego zrębach powstała nowa, okazała, barokowa rezydencja dla Rafała Leszczyńskiego. Istniejący w swoim podstawowym założeniu obiekt zbudowany na planie kwadratu z wewnętrznym dziedzińcem posiada imponujące rozmiary i należy do największych magnackich rezydencji w Polsce, jego powierzchnia użytkowa wynosi 7.500 m², posiada cztery, czterokondygnacyjne skrzydła oraz cztery baszty narożne. Z pierwotnego, barokowego wystroju zachowało się kilka bogato wystrojonych komnat z reprezentacyjnej amfilady wewnątrz usytuowanych na 1 piętrze budynku (większość elementów wystroju jest jednak rekonstrukcją po zniszczeniach z 1945 r.). Około 1742 r., śląski architekt Karol Marcin Frantz dobudował od strony północnej zamku nową, monumentalną klatkę schodową mieszczącą się w wysuniętym ryzalicie o bogatej, późnobarokowej formie. Część zniszczonych wcześniej pożarem pomieszczeń zamku uzyskała nowy wystrój w stylu „taśmowym”. W sali balowej powstał imponujących rozmiarów plafon namalowany przez Jerzego W. Neunherta przedstawiający zaślubiny nowego właściciela dóbr rydzynskich, Aleksandra Józefa Sułkowskiego z Anną Przebendowską. Wieże zamku zostały zwieńczone miedzianymi hełmami o formie charakterystycznej dla architektury saskiej. Rozbudowano także pałacowe oficyny gdzie mieściły się także m.in. stajnie, wozownie i ujeżdżalnia koni. Większa przebudowa wewnątrz rezydencji została zainicjowana pod koniec XVII przez Augusta Sułkowskiego. Z tego okresu pochodzi obecny, klasycystyczny wystrój sali balowej pałacu, której autorem projektu był prawdopodobnie królewski architekt Dominik Merlini, a wykonawcą Ignacy Graff. Bez większych zmian zamek przetrwał do początku XX w., jednak podupadłe finanse domu Sułkowskich spowodowały, że ich rezydencja nie przedstawiała najlepszego stanu. Dopiero w latach 1927-1928 zamek został zaadoptowany na cele szkolne. W latach 1928-1939 mieściło się tutaj Gimnazjum i Liceum im. Sułkowskich, znane z wysokiego poziomu nauczania. Okres okupacji niemieckiej zamek przetrwał bez większych strat, jednak po wtargnięciu do Rydzyny wojsk radzieckich, w dniu 30 stycznia 1945 r. został podpalony. W wyniku pożaru doszczętnie zostało zniszczone niemal całe jego wyposażenie i wystrój wewnątrz. Jego pieczołowita odbudowa rozpoczęta pod koniec lat 40 XX w z całkowitym poszanowaniem zabytkowej wartości, w swoim podstawowym zamyśle została zakończona na początku lat 90-tych XX w. Zniszczone podczas wojny pomieszczenia rezydencji odzyskały dawny blask dzięki zachowanej, przedwojennej dokumentacji konserwatorskiej. Zamek z powodzeniem został zaadoptowany do

potrzeb hotelowych i funkcjonuje jako muzeum i centrum konferencyjne. Dzieło odbudowy trwa nadal, obecnie planowana jest adaptacja części pomieszczeń do celów muzealnych. Obiekt znajduje się w dobrym stanie, na bieżąco prowadzone są wszystkie remonty, w miarę pozyskanych środków prowadzona jest także systematyczna modernizacja pokoi hotelowych oraz podnoszenie standardu hotelu i restauracji. W 2019 r. Zamek otrzymał dotację z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w wysokości 680 000 zł. z przeznaczeniem na remont mostu z pylonami, fragmentów elewacji zamku i malowideł ściennych, wschodnich schodów zewnętrznych, a także rekonstrukcję części dekoracji sztukatorskiej historycznego pomieszczenia Wielkiej Alkowy¹⁴.

Kościół parafialny pw. św. Stanisława Biskupa w Rydzynie

W mieści na szczególną uwagę zasługuje barokowy kościół pw. św. Stanisława Biskupa wzniesiony w latach 1746-1751 z fundacji A.J. Sułkowskiego wg projektu K.M. Frantza. Jest to przykład budowli o przestronnym, jednonawowym wnętrzu nakrytym zaawansowanym na owe czasy, szerokim sklepieniu żaglastym, pierwotnie pokrytym późnobarokowymi malowidłami J.W. Neunhertza. Obecne wnętrze kościoła posiada późniejszy, bogaty, w pełni oryginalny wystrój klasycystyczny wykonany przez I. Graffa. Ciekawostką jest olbrzymia gotycka płyta nagrobna Jana z Czerniny zmarłego w 1423 r., umieszczona za ołtarzem głównym. W krypcie kościoła spoczywają ciała członków rodziny Sułkowskich. Łącznie w kościele znajdują się 94 zabytki ruchome ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Budynek kościoła utrzymany jest w bardzo dobrym stanie. W 2010 r. Parafia przy współudziale środków otrzymanych od Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (w kwocie 40 000 zł) przeprowadziła renowację obrazu Chrystusa Ukrzyżowanego znajdującego się w ołtarzu głównym. Przeprowadzono także prace konserwatorskie przy 4 obrazach z ołtarzy bocznych: obraz: „św. Piotr”, obraz: „św. Paweł”, obraz: „Matka Boska Łaskawa Pośredniczka”, obraz: „św. Jan Kalasanta”. W 2014 r. Parafia przeprowadziła remont zakrystii, a w 2017 r. malowanie całego wnętrza. Obecnie trwają przygotowania do remontu i ponownego uruchomienia kościelnych organów, bardzo zniszczonych w okresie II wojny światowej.

Kościół parafialny pw. św. Katarzyny w Dąbczu

Świątynię zbudowano na przełomie XVI i XVII wieku w miejscu kościoła wcześniejszego. Kościół szachulcowy, jednonawowy konstrukcji ryglowej wypełnionej gliną i cegłą. Mniejsze prezbiterium prostokątnie zamknięte, z chorągiewką na dachu z datą „1666” i z boczną zakrystią. Stromy dach dwukalenicowym kryty gontem. Wieża drewniana, konstrukcji słupowej, dwukondygnacyjna od frontu z kruchtą w przyziemiu. Druga kruchtą z boku nawy. Kryta dachem gontowym namiotowym. Zwieńczona iglicą z krzyżem. Kościół posiada cenne wyposażenie wnętrza m.in. późnorenesansowy ołtarz główny z 1591 r., wczesnobarokowa chrzcielnica z ok. poł. XVII w., rokokowa

¹⁴ Wymienione prace są w trakcie realizacji. Na początku października zakończono konserwację i restaurację zewnętrznych polichromii – zegara słonecznego i kalendarza astronomicznego oraz okna iluzorycznego.

ambona z ok. pół. XVIII w. (pochodząca z rozebranego kościoła w Kłodzie, wcześniej stanowiąca wyposażenie kościoła św. Stanisława w Rydzynie), prospekt organowy barokowy z 1704 r. Kościół przeszedł remont kapitalny na początku lat 70 XX w. połączony z wymianą części drewnianej konstrukcji szkieletowej. Aktualny stan zabytku jest dostateczny. Technicznego przeglądu i prac konserwatorskich wymaga więźba i poszycie dachu oraz drewniana konstrukcja szkieletowa. Na jej podstawie powinien zostać określony zakres wymaganego remontu.

Kościół parafialny p.w. św. Marcina w Kaczkowie

Obiekt powstał prawdopodobnie w XV w. Założenie parafii datuje się na XIII lub XIV w. W pierwszej połowie XVI w. należał do gminy protestanckiej, w rękach której był do 1654 r. Od 1670 r. był kościołem filialnym parafii Czernina, od 1686 r. kościół zyskał status kościoła parafialnego. Pierwszy kościół drewniany uległ zniszczeniu i został rozebrany w 1670 r. Cztery lata później wzniesiono nową drewnianą świątynię staraniem Lessel Stoschów. W 1729 r. została dobudowana wieża. W połowie XVIII w. Kościół ponownie przeszedł pod parafię w Czerninie. W 1817 r. przystąpiono do generalnego remontu kościoła zdewastowanego podczas wojen napoleońskich. Podczas remontu wymienioną konstrukcję drewnianą na szkieletową z wypełnieniem ceglanym. W 1925 r. parafia kaczkowska została odłączona od parafii czernińskiej i przyłączona do archidiecezji poznańskiej. W latach 1947 - 1953 przeprowadzono kolejny remont podczas którego min. przebudowano zakrystię i dobudowano kaplicę Matki Boskiej. Kościół usytuowany w południowej części miejscowości jest orientowany, jednonawowy, zbudowany na planie zbliżonym do krzyża łacińskiego z prezbiterium zamkniętym trójbocznie. W ramionach krzyża usytuowana jest poprzedzona przedsionkiem zakrystia i kaplica Matki Boskiej. Do elewacji zachodniej dostawiona jest wieża z kruchta w przyziemiu w dolnej części murowana w górnej konstrukcji drewnianej. Ściany kościoła w wykonano w konstrukcji muru pruskiego z wypełnieniem z cegły, dach łamany kryty dachówką karpiówką ułożoną w koronkę oraz blachą. Wieża w górnej części szalowana, kryta gontem. Wnętrze salowe, ściany otynkowane, stropy belkowe z dolnym pułapem, w kaplicy ozdobione sztukaterią. Kościół posiada bogate wyposażenie wnętrza m.in. : barokowy ołtarz główny, barokowy obraz św. Antoniego z dzieciątkiem. Świątynia w Kaczkowie jest jednym z nielicznie zachowanych kościołów konstrukcji ryglowej na terenie Wielkopolski o niewiele zmienionej na przestrzeni wieków bryle architektonicznej oraz bogatym wyposażeniem wnętrz. W ostatnich latach parafia przeprowadziła z własnych środków remont kapitalny dachu oraz wymianę rynien i rur spustowych. Przeprowadzono również generalny remont elewacji. Aktualnie stan świątyni jest bardzo dobry. Kościół posiada zabezpieczenia przeciwpożarowe i antywłamaniowe.

Kościół p.w. Św. Mikołaja w Jabłonie

Kościół zbudowano na przełomie XVIII/XIX w. Świątynia jest orientowana, zbudowana na planie prostokąta z trójbocznie zamkniętym prezbiterium i zakrystią przylegającą od strony południowej oraz wbudowaną w połacie dachowe niewielką wieżyczką konstrukcji drewnianej kryta blachą. Ściany kościoła murowane i otynkowane, dach dwuspadowy nad nawą i trójpołaciowy nad zakrystią kryty jest ceramiczną dachówką karpiówką. W kościele

znajduje się interesujący zbiór kamiennych tablic epitafijnych i nagrobkowych z okresu XVIII i XIX w. W latach 1945 - 1947 wymieniono więźbę dachową i naprawiono pokrycie dachu, w 1984 r. wyremontowano wieżę, dach i stropy. W ostatnich latach parafia z własnych środków finansowych przeprowadziła remont kapitalny dachu wraz z wymianą rynien, opierzeń i rur spustowych, a także kapitalny remont elewacji. Aktualny stan kościoła jest dobry.

Parki zabytkowe

Na terenie gminy Rydzyna znajdują się cztery parki wpisane jednostkowo do rejestru zabytków. Są to parki w miejscowości Jabłonna, Kłoda, Przybiń i Rydzyna. Parki w Jabłonce i w Kłodzie są własnością Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa. Własnością Rolniczej Spółdzielni Produkcyjnej jest park w Przybiniu. Park w Rydzynie należy do Skarbu Państwa w wieczystym użytkowaniu Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Mechaników Polskich z/s w Rydzynie. Generalnie stan parków jest zróżnicowany, są parki dobrze utrzymane i w bardzo złym stanie. Park w Przybiniu jest w zadawalającym stanie, wymaga częściowego uporządkowania i zabiegów pielęgnacyjno - sanitarnych w drzewostanie i warstwie krzewów oraz oczyszczenia stawów. W parkach w Kłodzie i Jabłonce nie prowadzi się żadnych prac porządkowych czy pielęgnacyjno - sanitarnych. Parki te wymagają odtworzenia i całkowitej rewitalizacji. W stanie dobrym, z zachowanym układem kompozycyjnym jest park w Rydzynie. Wszystkie elementy parku są dobrze zachowane i utrzymane, na bieżąco prowadzone są prace sanitarno-porządkowe. W dobrym stanie jest także drzewostan. W niektórych częściach bardzo zanieczyszczone i zamulone są parkowe fosy. Gmina Rydzyna w ostatnich latach wykonała nowe nasadzenia drzew w zabytkowej alei kasztanowej wiodącej od zamku do Kłody. Prowadzone są systemowe zabiegi przeciw inwazyjnemu szkodnikowi drzew szrotówkowi kasztanowcowiaczkowi (*Cameraria ohridella*). W 2019 r. wybudowano także nowy most przy alei na Rowie Polskim.

5.2.4 ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE NA TERENIE GMINY RYDZYNA

W polskiej archeologii podstawą metodą ewidencjonowania stanowisk archeologicznych są badania powierzchniowe. Metoda ta została przyjęta w 1978 roku jako wiodąca i obowiązująca na terenie całego kraju. Realizowana jest w ramach programu badawczo - konserwatorskiego nazwanego Archeologicznym Zdjęciem Polski w skrócie AZP.

AZP uporządkowuje dotychczasowy stan badań i wiedzy o rozpoznaniu archeologicznych terenu poprzez szczegółowe kwerendy archiwalne, muzealne, bibliograficzne oraz penetrację archeologiczną terenu. W jej wyniku uzyskano zbiór informacji o stanowiskach archeologicznych na interesującym na obszarze. Jest to zbiór otwarty ciągle uzupełniany o nowe informacje i nowe stanowiska. Penetracja terenowa jako pojedyncze przejście terenu nie daje jednak pełnego obrazu o stanowiskach archeologicznych. Niemniej jednak AZP jest źródłem wiedzy najbardziej miarodajnym i aktualnym o terenie. Z terenu gminy Rydzyna znanych jest 391 stanowisk archeologicznych, z których wydzielono fakty osadnicze.

Teren gminy Rydzyna należy do prowincji Nizin Środkowopolskich makroregionu Niziny Południowowielkopolskiej i mezoregionu Wysoczyzny Leszczyńskiej. Przez ten region przechodził wysunięty najbardziej na południe zasięg zlodowacenia bałtyckiego. Efektem działań lądolodu jest powstanie moren czołowych i moren dennych oraz pól zandrowych i jezior rynnowych. Obszar ten został ukształtowany przez lądolód, którego pozostałością jest typowy krajobraz polodowcowy z charakterystycznymi dla niego formami geomorfologicznymi. Należy do dorzecza Odry, do której odprowadza wody Rów Polski, od południa graniczy z Kotliną Żmigrodzka i Milicką. Na omawianym terenie największym ciekim wodnym jest Rów Polski oraz o przebiegu równoleżnikowym oraz niewielki ciek o przebiegu południkowym wpadający do Rowu Polskiego w Rydzynie. Z doliną tej rzeki i jej dopływów wiąże się najgęstsze osadnictwo pradziejowe i wczesnohistoryczne z tego terenu.

W tabeli zaprezentowano zasoby archeologicznego dziedzictwa kulturowego na terenie gminy Rydzyna¹⁵.

Kategorie faktów osadniczych w obrębie stanowisk							ilość faktów	ogólna ilość stanowisk archeol.
grodziska	cmentarzyska płaskie	cmentarzyska kurhanowe	osady	punkty osadn.	ślady osadn.	inne		
3	2	-	167	126	428	2	726	391
w tym w rejestrze zabytków								
3								3

Ogółem w granicach gminy zarejestrowanych zostało 391 stanowisk archeologicznych, w obrębie których wydzielono 726 fakty osadnicze reprezentujące osadnictwo od epoki kamienia aż po czasy nowożytne. Na terenie gminy wydzielono 15 wyraźnych zespołów osadniczych określonych i opisanych w kartach gminnej ewidencji zabytków Rydzyna¹⁶.

¹⁵ Opracowano na podstawie publikacji : M. Dernoga, *Raport o stanie zabytków archeologicznych w województwie wielkopolskim*, [w:] Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski, tom III, Poznań 2006. – uzupełnione o informacje otrzymane z WUOZ w Poznaniu, Delegatury w Lesznie.

¹⁶ Karty ewidencyjne zostały wykonane i włączone do gminnej ewidencji zabytków w czerwcu 2013 r.

Najstarsze ślady osadnictwa na terenie gminy Rydzyna datowane ogólnie na okres epoki kamienia (14 stanowisk) rozproszone równomiernie na terenie gminy z niewielką koncentracją w rejonie Nowej Wsi. Stanowiska te to głównie ślady osadnicze z pojedynczymi, mało charakterystycznymi artefaktami krzemiennymi. Na uwagę zasługuje niewielka ilość stanowisk związana z młodszą epoką kamienia - neolitem, a więc z pojawieniem się pierwszych rolników. Ten okres reprezentowany jest zaledwie przez 34 stanowiska archeologiczne, z których sześć reprezentuje osadnictwo kultury pucharów lejkowatych, 18 kultury amfor kulistych, a 9 datowanych jest ogólnie na neolit, w tym jedno cmentarzysko w Kaczkowie. Reprezentują one późny i schyłkowy neolit. Stanowiska te wystąpiły w okolicach wsi Dąbcze, Moraczewo, Nowa Wieś, Przybiń. Wczesna epoka brązu została zadokumentowana na sześciu stanowiskach. Na kolejną epokę brązu i wczesną epokę żelaza przypada osadnictwo kultury łużyckiej (1400 - 400 p.n.e.). Z tym horyzontem chronologicznym wiązać należy 84 stanowiska osadnicze i jedno sepulkralne (Moraczewo st. 1). Osadnictwo z tego okresu jest dość równomiernie rozłożone i występuje w obrębie wsi Nowa Wieś, Dąbcze, Kloda, Przybiń, Robczysko. Zdecydowana większość datowana jest na V okres epoki brązu – okres halszacki. W przeciwieństwie do wcześniejszego osadnictwa w tym okresie następuje kolonizacja terenu gminy Rydzyna. Kolejny horyzont osadniczy związany jest z osadnictwem kultury przeworskiej, rozwijającej się w okresie wpływów rzymskich (ok. 200 p.n.e. - 400 n.e.), z którą związanych jest tylko 129 stanowisk archeologicznych. Obejmują one tereny zbliżone do osadnictwa kultury łużyckiej. Jednak wyraźna koncentracja rysuje się w okolicach wsi Przybiń i Robczysko.

Osadnictwo wczesnohistoryczne związane z okresem wczesnego średniowiecza koncentruje się równomiernie na terenie gminy szczególnie wzdłuż cieków wodnych. Ogółem na okres wczesnego średniowiecza X-XIII w. datowanych jest 136 stanowisk archeologicznych, w tym jedno grodzisko Dąbcze st. 1 oraz z późnych faz wczesnego średniowiecza dwa grodziska w Tworzanicach. Kolejnych 125 stanowisk datowanych jest na okres późnego średniowiecza. Osadnictwo to, podobnie jak osadnictwo wczesnośredniowieczne występuje równomiernie na terenie gminy. Zaznaczyć należy również, że duża ilość stanowisk, ze względu na silnie rozdrobniony i zniszczony materiał, datowano ogólnie na okres pradziejowy. Z okresem nowożytnym związanych jest 38 stanowisk archeologicznych, w tym stanowisko miejskie w Rydzynie.

W przeważającej części stanowiska archeologiczne zarejestrowane zostały poza terenem zabudowanym. Na uwagę należy mieć fakt, że niektóre wsie liczą po kilkaset lat i pod nawarstwieniami współczesnymi mogą zalegać jeszcze nierozpoznane historyczne warstwy osadnicze (od okresu lokacji) oraz potencjalne zabytki archeologiczne także pradziejowe.

Na terenie Gminy Rydzyna wyraźnie widoczny jest związek z ciekami wodnymi, w szczególności Rowem Polskim wzdłuż doliny koncentruje się bogate osadnictwo z wszystkich okresów chronologicznych. Wskazuje to wyraźnie, iż doliną Rowu Polskiego przebiegały szlaki handlowe. Kolejny skupisko osadnicze koncentruje się wzdłuż cieku przebiegającego z północy i wpadający do Rowu Polskiego, a przebiegającego od Nowej Wsi poprzez Dąbcze do Rydzyny.

5.2.5. STAN ZACHOWANIA ZABYTEKÓW ARCHEOLOGICZNYCH

W myśl art. 6 pkt 3 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wszystkie zabytki archeologiczne - bez względu na stan zachowania podlegają ochronie i opiece. Najlepiej zachowane są zabytki położone na nieużytkach, terenach niezabudowanych oraz terenach zalesionych, gdzie ingerencja człowieka w zabytkową substancję stanowiska jest zdecydowanie mniejsza. Stan zachowania nawarstwień kulturowych i osadniczych w obrębie stanowisk jest trudny do określenia. Ustala się go przy okazji badań rozpoznawczych (powierzchniowych i sondażowych), planowanych badań naukowych czy ratowniczych. Na podstawie badań powierzchniowych, a w szczególności dużej ilości materiału zabytkowego lub rozoranych obiektów czytelnych na powierzchni można stwierdzić, że stanowisko jest w znacznym stopniu zniszczone. Z kolei pojedyncze fragmenty ceramiki na powierzchni stanowiska mogą wskazywać na dobry stan zachowania stanowiska, bowiem orka czy inne prace nie naruszyły stropów obiektów archeologicznych czy nawarstwień kulturowych.

Stan zachowania obiektów archeologicznych wpisanych do rejestru.

Miejscowość	Obszar AZP	Obiekt	Stan zachowania
Dąbcze st. 1	65-25/131	grodzisko	dobry, wały porośnięte krzewami i trawą, stanowisko nieoznakowane
Tworzanice st. 17	65-25/138	grodzisko stożkowe	dobry, kopiec wśród łąk w wyraźną fosa , porośnięty drzewami stanowisko nieoznakowane
Tworzanice st. 5	65-25/133	grodzisko stożkowe	dobry, kopiec wśród łąk z częściowo zachowaną fosą stanowisko nieoznakowane

W przypadku stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków istnieje zakaz prowadzenia wszelkich robót budowlanych oraz przemysłowych na jego terenie, a prace porządkowe prowadzone w jego obrębie wymagają uzgodnienia z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

5.3. WYKAZ OBIEKTÓW Z TERENU GMINY RYDZYNA WPISANYCH DO REJESTRU ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH¹⁷

Dąbcze

- kościół fil. p.w. św. Katarzyny, szach., 2 poł. XVII, nr rej.: 518/Wlkp/A z 25.03.1970 i z 18.06.2007
- cmentarz kościelny, nr rej.: j.w.

Jabłonna

- kościół fil. p.w. św. Mikołaja (dec. św. Marcina), 1670, nr rej.: 376/Wlkp/A z 21.03.1970
- zespół pałacowy i folwarczny, nr rej.: 762/Wlkp/A z 24.09.2009 :
 - pałac, 1901
 - spichrz, ob. magazyn, poł. XIX
 - stajnia i chlewnia, 1895
 - stajnia z częścią mieszkalną, 1900
 - obora, 4 ćw. XIX
 - partie ogrodzenia z 3 bramami wjazdowymi, pocz. XX
- park , XIX/XX nr rej.: 239/Wlkp/A z 14.10.1948 i z 30.07.2008

Kaczkowo

- kościół par. p.w. św. Marcina (dec. św. Mikołaja), szach., 1729, nr rej.: 371/Wlkp/A z 9.09.1968

Przybiń

- zespół dworski, 3 ćw. XIX, 1911, nr rej.: 446/Wlkp/A z 3.04.1975:
 - dwór
 - park

Rojęczyn

- dwór, XVIII-XIX, nr rej.: 1214 z 2.09.1970

Rydzyzna

- założenie urbanistyczne, XV-XX, nr rej.: kl.IV-73/40/57 z 8.02.1957
- zespół kościoła parafialnego, ul. Kościelna, nr rej.: 517/Wlkp/A z 5.06.2007:
 - kościół p.w. św. Stanisława, 1742-49, dec. z 12.12.1932 (wypis z księgi rejestru)
 - cmentarz kościelny
 - plebania, d. kolegium pijarów, ul. Kościelna 1, 1756-62, dec. z 31.07.1968
- zespół kościoła ewangelickiego, ul. Wolności, nr rej.: 519/Wlkp/A z 18.06.2007:
 - kościół ewangelicki p.w. Świętego Krzyża, 1779-83, dec. z 15.02.1959
 - cmentarz przykościelny
 - pastorówka, ul. Wolności 10, XVIII/XIX, dec. z 3.10.1994
- zespół zamkowy, XVII-XVIII, XX, nr rej.: 65 z 6.02.1965:
 - zamek, nr rej.: 52 z 29.04.1930
 - 2 oficyny
 - ujeżdżalnia

¹⁷ Źródło: Strona internetowa Narodowego Instytutu Dziedzictwa www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/WLK-rej.pdf; dostęp 23.05.2019

- wozownia
 - stajnia
 - oranżeria, ob. dom mieszkalny
 - strzelnica
 - park, 2 aleje lipowe
 - brama wjazdowa
 - most z pylonami
 - most do parku
- ratusz, 1752, nr rej.: 445/Wlkp/A z 27.03.1930
 - dom, ul. Konstytucji 3 Maja 24, mur/szach., 1636, XIX, nr rej.: 496/Wlkp/A z 31.08.1968
 - dom, ul. Kościelna 2, 1710, nr rej.: 492/Wlkp/A z 31.08.1968
 - wozownia, ul. Kościelna 2, XVIII, nr rej.: 492/Wlkp/A z 25.03.1988
 - dom, ul. Matejki 2, szach., 1734, nr rej.: 499/Wlkp/A z 31.08.1968
 - dom, ul. Matejki 3, XVIII, XIX, nr rej.: 497/Wlkp/A z 31.08.1968
 - dom, Rynek 2, XVIII, XIX, nr rej.: 552/Wlkp/A z 29.08.1968
 - dom, Rynek 3, XVIII, 1 poł. XIX, nr rej.: 444/Wlkp/A z 29.08.1968
 - dom, Rynek 4, 1 poł. XIX, nr rej.: 442/Wlkp/A z 29.08.1968
 - dom, Rynek 5, 1 poł. XIX, nr rej.: 443/Wlkp/A z 29.08.1968
 - dom, Rynek 6, 1 poł. XIX, nr rej.: 498/Wlkp/A z 29.08.1968
 - dom, Rynek 6 a, 1 poł. XIX, nr rej.: 202 z 30.08.1968
 - dom, Rynek 7, 2 poł. XVIII, nr rej.: 203 z 30.08.1968
 - dom, Rynek 12, 2 poł. XVIII, nr rej.: 646/Wlkp/A z 30.08.1968
 - dom, Rynek 13, 2 poł. XVIII, nr rej.: 494/Wlkp/A z 30.08.1968
 - dom, Rynek 14, 2 poł. XVIII, nr rej.: 447/Wlkp/A z 30.08.1968
 - dom, Rynek 15, 2 poł. XVIII, nr rej.: 490/Wlkp/A z 11.07.1968
 - dom, Rynek 17, 1731, nr rej.: 448/Wlkp/A z 30.08.1968
 - dom, Rynek 18, 1 poł. XVIII, nr rej.: 500/Wlkp/A z 20.11.1987
 - dom, Rynek 19, 1 poł. XIX, nr rej.: 469/Wlkp/A z 30.08.1968
 - dom, Rynek 22, XIX, nr rej.: 463/Wlkp/A z 30.08.1968
 - dom, Rynek 23, 1 poł. XIX, XIX/XX, nr rej.: 449/Wlkp/A z 30.08.1968
 - dom, Rynek 24, 1708, nr rej.: 450/Wlkp/A z 30.08.1968
 - dom, Rynek 25, XVIII, XIX, nr rej.: 451/Wlkp/A z 30.08.1968
 - dom, Rynek 26, 1 poł. XIX, nr rej.: 465/Wlkp/A z 30.08.1968
 - dom, Rynek 27, 1 poł. XIX, nr rej.: 452/Wlkp/A z 30.08.1968
 - dom, ul. Rzeczypospolitej 5, pocz. XX, nr rej.: 874/Wlkp/A z 23.11.1992
 - dom, ul. Rzeczypospolitej 10 / Rynek 20, 1903-04, nr rej.: 656/Wlkp/A z 28.07.1988
 - dom, ul. Tylna 9, 1930, nr rej.: 59/Wlkp/A z 27.06.2001
 - dom, ul. Wolności 4, 2 poł. XVIII, nr rej.: 462/Wlkp/A z 31.08.1968
 - dom, ul. Wolności 6, 1783, nr rej.: 464/Wlkp/A z 8.03.1993
 - szkoła, ul. Wolności 15, 1 ćw. XX, nr rej.: 468/Wlkp/A z 20.11.1991
 - dom, ul. Wolności 19, 1783, XX, nr rej.: 553/Wlkp/A z 31.08.1968
 - szkoła, ul. Zamkowa 2, 1900, nr rej.: 467/Wlkp/A z 20.11.1991
 - konwikt pijarów, ob. szkoła, ul. Zamkowa 3, 1777, XX, nr rej.: 740/Wlkp/A z 31.03.2009
 - dom, ul. Zamkowa 6, 1779, nr rej.: 645/Wlkp/A z 31.08.1968

- wiatrak koźlak, na os. „Młyńska Górka”, XIX, nr rej.: 466/Wlkp/A z 28.03.1988

Rydzyzna - Kłoda

- zespół folwarczny, nr rej.: 454/1-2/Wlkp/A z 26.03.1970 i z 10.12.1991:

- dwór, 2 poł. XIX

- spichrz, k. XVIII

- obora, XIX/XX

Tworzanice

- wiatrak koźlak działka, nr 74 Tworzanice nr 31 (przeniesiony z Pawłowic), nr rej. 1106/A z 28.03.88 r.

5.4. WYKAZ ZABYTKÓW Z TERENU GMINY RYDZYNA WPISANYCH DO REJESTRU ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH.

Na terenie gminy Rydzyzna do rejestru zabytków zostały wpisane dwa stanowiska archeologiczne.

1.	Dąbcze st. 1 AZP 65-25/131	Rydzyzna	Grodzisko – wczesne średniowiecze	1530/A	24.02.1995
2.	Tworzanice st. 5 AZP 65-25/133	Rydzyzna	Grodzisko - wcz.średfn./śrerdn.	1531/A	24.02,1995
3.	Tworzanice st. 17 AZP 65-25/138	Rydzyzna	Grodzisko stożkowate – średniowiecze	1532/A	24.02.1995

5.5. WYKAZ OBIEKTÓW ZABYTKOWYCH NIERUCHOMYCH UJĘTYCH W GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW GMINY RYDZYNA¹⁸

DĄBCZE

¹⁸ Karty adresowe gminnej ewidencji zabytków zostały wykonane w okresie 2009-2010 r. Gminną ewidencję zabytków przyjęto Zarządzeniem NR 83/2019 Burmistrza Miasta i Gminy Rydzyzna z dnia 17 października 2019 r.

KOŚCIÓŁ PAR. P.W. ŚW. KATARZYNY, szach., 1666–1668, z rozbud. prezbiterium 1970–1971.

CMENTARZ KOŚCIELNY, (?)–XVII–XX.

SZKOŁA Z PRZEDSZKOLEM, mur., ok. 1915–1920.

LEŚNICZÓWKA, ob. dom mieszkalny, mur., ok. poł. XIX.

GAJÓWKA, ob. dom mieszkalny, mur., ok. poł. XIX.

ZESPÓŁ FOLWARCZNY:

I podwórze:

- obora, mur.-drewn., 1899,
- obora, mur., 1899,

III podwórze:

- dwojak (?), mur., 4 ćw. XIX,

DOM NR 31, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 57, mur., pocz. XX.

DOM NR 91, mur., pocz. XX.

DOM NR 116, mur., XIX/XX.

DOM, ob. przedszkole, mur., 1 ćw. XX.

IZBISKA

ZESPÓŁ FOLWARCZNY:

- obora, mur., 1816, przebud. 1916,
- stodoła, szach., 1910.

JABŁONNA

KOŚCIÓŁ FIL. P.W. ŚW. MIKOŁAJA, mur.(kam.), XVIII/XIX,

CMENTARZ KOŚCIELNY, XVII.

ZESPÓŁ DWORSKO-FOLWARCZNY:

- dwór, mur., 1901,
- park krajobrazowy (z rzeźbami parkowymi), 1 poł. XIX (?),
- ogrodzenie z bramami, mur., 1 ćw. XX,

I podwórze, tzw. dolne:

- stajnia i paszarnia, mur., 1895,
- stajnia i mieszkanie, mur., 1900,
- chlewnia, mur., 1895,
- spichlerz, mur., 1895,
- dom, ob. nr 44, mur., 1890,

II podwórze, tzw. górne:

- obora, mur., 1879,
- owczarnia, mur.(kam.), 1900,
- dom, ob. nr 30, mur., 1906.

DOM NR 1, mur., k. XIX.
DOM NR 5, mur., 1 ćw. XX.
DOM NR 6, mur., 1 ćw. XX.
STACJA TRANSFORMATOROWA, mur., k. XIX.
CMENTARZ EWANGELICKI, II poł. XIX w.

JUNOSZYN

STODOŁA w zagrodzie nr 2, szach., k. XIX.

KACZKOWO

ZESPÓŁ KOŚCIOŁA PAR. P.W. ŚW. MARCINA:

- kościół, szach., 1674, dobud. mur.-drewn. wieży 1729
- ogrodzenie z bramą i 3 furtkami, mur.(kam.), XVIII.
- cmentarz kościelny.

ZESPÓŁ FOLWARCZNY:

- stodoła, mur., k. XIX,
- spichlerz, mur., 2 poł. XIX,

DOM NR 14, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 15, mur., mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 36, mur., pocz. XX.

DOM NR 42, mur., k. XIX.

DOM NR 46, mur., pocz. XX.

KŁODA

STRAŻNICA POŻARNA, szach., pocz. XX.

ZESPÓŁ DWORSKO-FOLWARCZNY:

- dwór, mur., 2 poł. XVIII, przebud. ok. poł. XIX, remont. I. 70 i 80 XX,
- pozostałości parku krajobrazowego, k. XIX,
- obora, mur., 2 poł. XIX,
- spichlerz, mur., 2 poł. XIX, przebud. 1935,

DOM NR 51, mur., k. XIX.

DOM NR 77, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 97, mur., 1 ćw. XX.

DOM, ob. przedszkole, mur., k. XIX.

BUDYNEK GOSPODARCZY w zagrodzie nr 114, 1 ćw. XX.

CMENTARZ KATOLICKI (NIECZYNNY), (?) - XVIII/poł. XX,

CMENTARZ KATOLICKI, poł. XX.

LASOTKI

ZESPÓŁ FOLWARCZNY:

- chlewnia, mur., 2 poł. XIX,
- spichlerz, ob. dom mieszkalny, mur., 2 poł. XIX, przebud.

MORACZEWO

SZKOŁA, mur., XIX/XX.

SZKOŁA, ob. WDK, mur., l. 20 XX.

DOM NR 12, mur., 4 ćw. XIX.

DOM NR 18, mur., pocz. XX.

DOM NR 23, mur., k. XIX.

DOM NR 45, mur., 4 ćw. XIX.

DOM NR 50, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 62, mur., 1 ćw. XX.

STODOŁA w zagrodzie nr 24, szach., k. XIX.

NOWA WIEŚ

SZKOŁA, mur., pocz. XX.

DWÓR (rządówka ?), mur., XIX/XX.

DOM NR 20, mur., k. XIX.

CMENTARZ KOMUNALNY, II poł. XIX.

POMYKOWO

DOM NR 3, ob. świetlica, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 40, mur., 1 ćw. XX.

PRZYBIŃ

ZESPÓŁ DWORSKO-FOLWARCZNY:

- dwór, mur., 1910, rozbud. l. 20 XX, remont. 1980–1981,
- park krajobrazowy, k. XIX,

FOLWARK:

- pozostałości ogrodzenia podwórza folwarcznego, mur., XIX/XX,
- pozostałości ogrodzenia z gołębnikiem, drewn.-mur., k. XIX,
- stajnia, mur., 2 poł. XIX,
- obora, mur., pocz. XX,
- magazyn i stodoła, mur., 2 poł. XIX,
- spichlerz, mur., k. XIX,
- dom, ob. nr 10, mur., pocz. XX.

BUDYNEK GOSPODARCZY w zagrodzie nr 7, mur., 4 ćw. XIX.

BUDYNEK GOSPODARCZY w zagrodzie nr 8, mur., pocz. XX.

ROBCZYSKO

DRÓŻNICZÓWKA, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 21, mur., 1 dek. XX.

DOM NR 22, mur., 1914.

DOM NR 24, mur., 1 ćw. XX.

ROJĘCZYN

ZESPÓŁ DWORSKO-FOLWARCZNY:

- dwór, ob. szkoła, mur., 2 poł. XVIII, przebud. 1 poł. XIX,
- park krajobrazowy, k. XVIII lub pocz. XIX,

FOLWARK:

- stajnia i obora, mur., 2 poł. XIX,
- obora, mur., ok. 1880,
- stodoła, mur., pocz. XX,
- spichlerz, mur., 1868,
- dom, mur., k. XIX.

DOM NR 25, mur., 1 ćw. XX.

CMENTARZ EWANGELICKI, II poł. XIX.

RYDZYNA

UKŁAD URBANISTYCZNY, XV-XVIII w.

ZESPÓŁ KOŚCIOŁA PAR. P.W. ŚW. STANISŁAWA BPA:

- kościół, mur., 1746–1751,
- ogrodzenie, mur.-kam., XIX (?),
- cmentarz kościelny,
- plebania, ul. Kościelna 1 – dawne kolegium pijarów, mur., ok. poł. XVIII,

ZESPÓŁ ZBORU EWANGELICKIEGO P.W. ŚW. KRZYŻA:

- zbór, mur., 1778, *arch. Ignacy Graff*
- ogrodzenie, mur., XIX,
- cmentarz przykościelny,
- pastorówka, ob. dom, ul. Wolności 10, mur., po 1780
- szkoła ewangelicka, ob. podstawowa, ul. Wolności 15, mur., XIX.

KAPLICZKA, mur., 1703, rekonstrukcja po 1945.

POMNIK TRÓJCY ŚWIĘTEJ, Rynek, kam., 1760–1761

ZESPÓŁ ZAMKOWY LESZCZYŃSKICH I SUŁKOWSKICH:

- zamek, ob. hotel, mur.-kam., 1685–1695 (na murach gotyckiego zamku z XV),
- fosa otaczająca wyspę zamkową z bramą i mostem, mur.-kam., 1750, 2 oficyny,

- 2 pawilony, nadbud. 1783–1786, adaptowane na cele mieszkalne 1930, rozbiórka pawilonu zach. 1940, rekonstr. 1993–1994 i 1996,
- ujeżdżalnia, przebud. na warsztaty szkolne 1953,
- wozownia, dom redutowy, przebud. bramy 1953,
- 2 stajnie, nadbud. 1783–1786, przebud. na cele mieszkalne 1930, rozbiórka stajni wsch. 1940,
- park francuski, 1685–1695, przekształcony na park angielski ok. 1820,
- kanał i fosy z alejami lipowymi,
- zach. skrzydło pomarańczarni, tzw. Nowa Oranżeria, mur., ok. 1770–1780, przebud. na mieszkanie,
- strzelnica, ob. siedziba Bractwa Kurkowego i kawiarnia, mur., 1773
- leśniczówka (bażanciarnia), szach., k. XIX,
- kopiec widokowy,
- warzywnik i sad, ob. plac sportowy z fragmentami muru, kam.-mur.,
- elektrownia, mur., po 1924,

RATUSZ, Rynek nr 1, mur., 1752 lub 1761.

SZPITAL DLA STARCÓW, ob. dom mieszkalny, ul. Kościuszki nr 54, mur., pocz. XX.

KONWIKT PIJARÓW, następnie zajazd, tzw. Hotel de Malaga, ob. szkoła, ul. Zamkowa nr 2, mur., 1769–1777.

DOM Z SALĄ WIDOWISKOWĄ, Rynek nr 6a, ob. nr 7, mur., 1902, *proj. A.Kunze*.

DOM POCZTOWY, ob. mieszkalny, ul. Słowackiego nr 4, mur., pocz. XX.

ZESPÓŁ GOSPODY, Rynek nr 6:

- gospoda, ob. dom mieszkalny Rynek 6, mur., 1904,
- 2 budynki gospodarcze, mur., pocz. XX.

STRAŻNICA POŻARNA, ul. Słowackiego nr 7, mur., 1 poł. XIX.

ul. Konstytucji 3 Maja (d. Dzierżyńskiego)

DOM NR 3, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 4, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 5, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 6, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 8, mur., pocz. XX.

DOM NR 22, mur., 1 ćw. XX.

DOM TKACZA NR 24a, szach.-mur., XVIII, XIX, cz. przebud.

DOM TKACZA NR 24b, szach.-mur., 1636 (?), XVIII, przebud. XIX.

DOM NR 27, mur., 1 ćw. XX.

ul. Kościelna

ZESPÓŁ DOMU NR 2:

- dom, szach., 1770, przebud.,
- wozownia, szach.-mur., XVIII.

DOM NR 3, mur., XIX.

ZESPÓŁ DOMU NR 4:

- dom, mur., 1858,
- masarnia, mur., 1900.

DOM NR 5, mur., XVIII/XIX.

DOM NR 6, mur., XVIII/XIX.

ul. Kościuszki

DOM NR 3, mur., k. XIX.

DOM NR 20, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 23, mur., 1911.

DOM NR 53, tzw. Dom Sióstr, mur., 1909.

ul. Leszczyńskiego

ZESPÓŁ DOMU NR 4:

- dom, mur., 4 ćw. XIX,
- spichlerz, mur., 4 ćw. XIX.

ul. Mała

DOM NR 1, mur., XVIII/XIX.

ul. Matejki

DOM NR 2, mur.-szach., 1737, szczyt 1898.

DOM NR 3, mur., 1713 (?), przebud. 1905.

ul. Mickiewicza

DOM NR 1, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 2, mur., 1 ćw. XX.

ul. Paderewskiego

DOM NR 1, mur., ok. 1900.

DOM NR 2, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 3, mur.-szach., 1735, przebud. 1900.

ul. Poniatowskiego

DOM NR 16, mur., 1 ćw. XX.

Rynek

DOM NR 2, mur., 1 poł. XIX.

DOM NR 3, mur.-szach., 1 poł. XIX.

DOM NR 4, mur., XVIII, przebud. 1845.

DOM NR 5, mur., I poł. XIX w., odbud. 1984

DOM NR 6, mur.-szach., ok. 1800, przebud.

DOM NR 7, ob. NR 8, Rydzwiński Dom Kultury, mur., 1734, podwyższony i dobud. szczytu 1902.

ZESPÓŁ DOMU NR 8:

- dom, mur., 1907,
- budynek gospodarczy, mur., 1907.

DOM NR 10, mur., 4 ćw. XIX lub pocz. XX.

DOM NR 11, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 12, mur.-szach., XVIII, elewacja wsch. 1902, *proj. A. Kunze*, remont. I. 60 XX.

DOM ZE SKLEPEM NR 13, mur., XVIII, remont. ok. 1965

DOM NR 14, mur., 1 poł. XXVII, remont. ok. 1965.

DOM NR 15, mur., 1900 (z wykorzystaniem reliktów starszego budynku).

DOM NR 17, szach., 1731, przebud. przed 1904, remont. 1954 i 1968.

DOM NR 18, mur.-szach., 1 poł. XVIII, przebud. i remont. 1956.

DOM NR 19, mur.-szach., 1 poł. XVIII, zmiana elewacji XIX.

DOM NR 20, mur., 1903, *proj. A. Kunze*, przebud. 1904.

DOM NR 21, mur., ok. 1900, przebud. 1913, *proj. A. Kunze*.

DOM NR 22, mur., XVIII/XIX, przebud. 1 ćw. XX.

DOM NR 23, mur., I. 20 XX (z wykorzystaniem starszych piwnic).

DOM NR 24, mur. – szach., 1708

DOM NR 25, mur., 1708, przebud. k. XIX i 1936.

DOM NR 26, mur.-szach., 1 poł. XVIII, przebud. k. XIX, remont. więźba dachowa po 1900.

DOM NR 27, mur.-szach., 2 poł. XVIII, przebud. 1932.

ul. Rzeczypospolitej

DOM NR 3, mur., k. XIX.

DOM NR 4, mur., 2 poł. XIX, cz. przebud.

DOM NR 5, mur., pocz. XX.

DOM NR 6, mur., 2 poł. XIX.

DOM NR 7, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 8, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 10, mur., 1904

DOM NR 14 (d. 9), mur., 2 poł. XIX.

ul. Sienkiewicza

DOM NR 2, mur., 1 poł. XIX, remont. 1901.

DOM NR 4/5, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 8, mur., 1713, przebud. 1889 i 1930, *proj. A. Kunze*.

ul. Słowackiego

DOM NR 3, mur., 4 ćw. XIX.

DOM NR 5, mur.-szach., XVIII/XIX, rozbud. od wsch.

ul. Wolności

DOM NR 1, mur. XVIII w., 1907

DOM NR 4, mur.-szach., 2 poł. XVIII w., pocz. XIX w.

DOM NR 6, szach., 1783, rozbud. od wsch.

DOM NR 8, mur., 4 ćw. XIX.

DOM NR 8a, mur., k. XIX (?).

DOM NR 9, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 12, mur.-szach., pocz. XX.

DOM NR 14, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 16, mur., 1890.

DOM NR 19, mur.-szach., 1783, klatka schodowa 1912.

DOM NR 20, mur., XIX/XX.

DOM NR 21, mur., XIX/XX.

DOM NR 22, mur., 4 ćw. XIX.

ul. Zamkowa

ZESPÓŁ DOMU NR 1a:

- dom, mur., XVIII/XIX,
- budynek gospodarczy, mur., XIX.

DOM NR 5, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 6, szach., 1779, cz. przebud. 1904, *bud. August Itsch.*

SZKOŁA, ul. Zamkowa 2, mur., 1900.

KUŹNIA, ul. Kłodzka nr 20, mur.(kam.), l. 80 XVIII.

WIATRAK KOŹŁAK „JÓZEF”, drewn., XIX, rekonstr.

STODOŁA w zagrodzie, ul. Poniatowskiego nr 21, drewn., pocz. XX.

BUDYNEK GOSPODARCZY, ul. Kościuszki nr 11, mur., 1 ćw. XX.

BUDYNEK GOSPODARCZY, ul. Kościuszki nr 46a, mur., k. XIX.

CMENTARZ EWANGELICKI, przy ul. Kościuszki, poł. XIX.

CMENTARZ EWANGELICKI, relikty przy ul. Kościuszki, wzdłuż obwodnicy miasta – drogi nr 5, poł. XIX.

CMENTARZ ŻYDOWSKI, relikty przy ul. Kościuszki, pocz. XIX (?).

TARNOWA ŁĄKA

KAPLICZKA, mur., k. XIX.

PRZEDSZKOLE I SZKOŁA, mur., k. XIX.

STRAŻNICA POŻARNA, mur., 1 ćw. XX.
DOM NR 3, mur., pocz. XX.
DOM NR 18, mur., k. XIX.
DOM NR 70, mur., 1 ćw. XX.
DOM NR 74, mur., 1 ćw. XX.
DOM NR 83, mur., 4 ćw. XIX.
STODOŁA w zagrodzie nr 35, szach., k. XIX.
CMENTARZ EWANGELICKI, poł. XIX.

TWORZANICE

SZKOŁA, mur., l. 20 XX.

ZESPÓŁ DWORSKO-FOLWARCZNY:

- dwór, ob. dom nr 35, mur., 2 poł. XIX,
- pałac, ob. przedszkole, mur., 1905,
- pozostałości parku krajobrazowego, k. XIX,

DOM NR 7, mur., 1 ćw. XX.

DOM NR 8, mur., k. XIX.

DOM NR 26, mur., 1926.

BUDYNEK GOSPODARCZY w zagrodzie nr 21, mur., pocz. XX.

BUDYNEK GOSPODARCZY w zagrodzie nr 21, mur., 1 ćw. XX.

WIATRAK KOŹLAK działka nr 74 Tworzanice nr 31

CMENTARZ EWANGELICKI (?), relikty, działka nr 117, XIX (?)

TWORZANKI

ZAGRODA NR 16:

- stodoła, mur., k. XIX,
- budynek gospodarczy, mur., pocz. XX.

DOM NR 15, mur., pocz. XX.

CHLEW w zagrodzie nr 47, mur., pocz. XX.

STODOŁA w zagrodzie nr 10, szach., k. XIX.

5.6. SKRÓCONY WYKAZ ZABYTKÓW RUCHOMYCH Z TERENU GMINY RYDZYNA

Miejscowość	Obiekt	Numer rejestru	data	Ilość w rejestrze	Ilość w ewidencji
Rydzyzna	Kościół par. p.w. Stanisława Biskupa – wystrój i wyposażenie	171/Wlkp/B	21.01.2010	82	93
	Płyta nagrobna Jana Rydzyńskiego	II-2/3/51	21.07.1951	1	1
Rydzyzna	Kościół poewangelicki				7
Rydzyzna	Zamek - wyposażenie i wystrój	283/Wlkp/B	30.11.2012		167
	Fortepian koncertowy	169/Wlkp/B	12.01.2010	1	1
	Wyposażenie i wystrój	386/B	30.11.1976	27	
		146/B	13.05.1983	19	
	Kolekcja J. Habera	75/B	03.12.1975	70	
Rydzyzna	Pomnik Trójcy Świętej	70/Wlkp/B	06.04.2005	1	1
Rydzyzna	Kamienica, Rynek 23				1
Dąbcze	Kość. par. p.w. św. Katarzyny				25
Dąbcze	Kapliczka przydrożna 1946 r.				1
Jabłonna	Kość. fil. p.w. św. Mikołaja				5

Jabłonna	Pałac z folwarkiem - wyposażenie				21
Kaczkowo	Kość. par. p.w. św. Marcina				20
Robczysko	Kapliczka ludowa z Chrystusem Frasobliwym	190/B	23.05.1989	1	1
Rojęczyn	Dwór – sztukaterie				1

6. OBSZARY NAJWIĘKSZEGO ZAGROŻENIA DLA ZABYTKÓW W GMINIE.

Zabytki nieruchome

Brak aktualnych planów zagospodarowania dla części obszarów gminy Rydzyna pociąga za sobą brak szczegółowych wytycznych dotyczących ochrony konserwatorskiej, w tym stref ochrony widokowej czego przykładem może być zaniedbane otoczenie starego miasta w Rydzynie, gdzie pojawia się nowa zabudowa przesłaniająca jego panoramę. Zagrożeniem dla zabytków nieruchomych jest prowadzenie niekontrolowanych działań inwestycyjnych przez dzierżawców i właścicieli obiektów zabytkowych, przykładem mogą być dawne folwarki w Dąbczu i Kaczkowie gdzie niektóre budynki z przełomu XIX i XX w. zostały całkowicie zrujnowane. Druga część to budynki niezamieszkałe i pozbawione bieżącej konserwacji, ulegające w ten sposób stopniowej degradacji (mi.in dwory w Jabłonnej, Tworzanicach oraz tzw. nowa oranżeria w Rydzynie).

Znacznym zagrożeniem jest wymiana oryginalnych drewnianych stolarek okiennych i drzwiowych, ceramicznego pokrycia dachowego, ocieplanie budynków pociągające za sobą pozbawianie budynków ich pierwotnych dekoracji architektonicznych. Obserwuje się także wywieszanie szyldów i transparentów reklamowych w obszarach zabytkowych, bez uzyskania zgody urzędu konserwatorskiego.

Problemy związane z wystrojem elewacji dotyczą także zabudowy wiejskiej i folwarcznej. Zagrożenia te związane są nie tylko z wymianą stolarek okiennych i drzwiowych, ale także z nieprawidłowymi powiększeniami otworów okiennych bądź ich zamurowaniem a także ocieplaniem budynków (w wyniku których kilkadziesiąt budynków w gminie utraciło walory zabytkowe i zostało usuniętych z wojewódzkiej ewidencji zabytków).

Także nie użytkowane cmentarze i parki z czasem ulegają degradacji. Teren zarasta samosiejkami i licznymi krzewami, dewastowane są nagrobki. Gminna Rydzyna prowadzi systematyczną pielęgnację zabytkowych cmentarzy katolickiego i ewangelickiego, będących własnością komunalną. Parki pozbawione prawidłowej opieki tracą swoje pierwotne walory, w szczególności dotyczy to parku w Jabłonnej.

Zabytki ruchome

Obiekty ruchome są narażone na zniszczenie, kradzież, uszkodzenie lub pożar. Gmina Rydzyna nie jest właścicielem zabytków ruchomych wpisanych do rejestru lub ewidencji zabytków. W zabytkowych kościołach gminy w Rydzynie, Kaczkowie i Dąbczu są zainstalowane systemy antywłamaniowe i przeciwpożarowe.

Zabytki archeologiczne

Gmina Rydzyna jest typową gminą rolniczą. Większość stanowisk archeologicznych została zarejestrowanych na terenach rolniczych. Zatem zagrożenie dla substancji zabytkowej stanowi głęboka orka i inne zabiegi agrotechniczne. Orka powoduje destrukcję warstw i obiektów archeologicznych. Z kolei intensywne nawożenie i używanie środków chemicznych może mieć wpływ na zachowanie zabytków wytworzonych z materiałów organicznych takich jako kości, róg i stanowisk sepulkralnych.

Aby zapobiec zniszczeniom stanowisk archeologicznych, prace ziemne przy inwestycjach drogowych, budowy zbiorników, kopalni kruszywa, poszerzanie rowów melioracyjnych, budową infrastruktury pod zespoły elektrowni wiatrowych itp. w strefach ochrony zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych, wymagają prowadzenia prac archeologicznych w zakresie uzgodnionym z urzędem konserwatorskim. Jest to szczególnie ważne bowiem inwestycje te w bezpowrotny sposób niszczą substancję zabytkową i ruchome i nieruchome zabytki archeologiczne. Najbliższe takie inwestycje gminne planowane są we wsi Dąbcze, na ulicach Modrzewiowej, Cyprysowej, Cisowej i Łącznikowej – będzie to budowa nowej kanalizacji sanitarnej. Sieć kanalizacyjna powstanie także w Rydzynie na działkach o numerach ewidencyjnych 83/9, 184/8, 185/10, 185/16, 185/24, 185/38 185/39, 965/6, 965/8 i 195/2.

Zagrożenie stanowi również rozwój budownictwa mieszkalnego lokalizowanego na obrzeżach wsi i miasta, na terenach uprzednio wykorzystywanych rolniczo. Kolejne zagrożenia, które nasiliły się w ciągu ostatnich lat to penetrowanie terenu przy użyciu wykrywaczy metali w poszukiwaniu zabytków głównie militariów. Rozmiarów zniszczeń tej kategorii zagrożenia nie potrafimy ocenić.

W celu ochrony stanowisk archeologicznych oraz pradziejowych wczesnohistorycznych, historycznych czy nowożytnych nawarstwień kulturowych i osadniczych, niezbędne jest uzgadnianie decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, projektów inwestycji oraz wypełnianie przez inwestorów wymogów konserwatorskich określonych przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu, Delegaturę w Lesznie.

7. ANALIZA SWOT MOCNYCH I SŁABYCH STRON OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY

Analiza SWOT jest narzędziem diagnostycznym pozwalającym porównać własne mocne i złe strony (Strengths i Weaknesses), oraz szanse i zagrożenia (Opportunities i Threats) płynące z otoczenia, co może mieć w tym przypadku wpływ na ochronę i opiekę nad zabytkami gminy. Metoda pozwala uchwycić przeszkody, które należy przezwyciężyć lub zminimalizować w celu osiągnięcia pożądanego rezultatu.

Mocne strony	Słabe strony
Koncentracja na terenie gminy wielu zabytków, w tym wyjątkowego w skali kraju założenia rezydencjonalno-urbanistyczne w Rydzynie uznanego za pomnik historii.	Brak zauważalnej promocji walorów turystycznych Gminy, wymagającej większych nakładów finansowych i przemyślanej strategii.
Dobre połączenie drogowe i kolejowe na ważnej i ruchliwej trasie Poznań – Wrocław.	Brak tablic informacyjnych o walorach turystycznych przy stacji kolejowej i drodze szybkiego ruchu s 5. Duża odległość centrum Rydzyny od stacji kolejowej i związane z tym niedogodności komunikacyjne.
Dawny kościół ewangelicki w Rydzynie jest idealnym miejscem dla utworzenia ośrodka kultury - galerii obrazów lub sali koncertowej, co z pewnością mogłoby pozytywnie wpłynąć na ofertę kulturalną regionu.	Ogromny koszt generalnego remontu kościoła przekracza możliwości jego finansowania wyłącznie z budżetu Gminy.
Zbiornik retencyjny w Rydzynie jest lokalną atrakcją turystyczno-rekreacyjną odwiedzaną przez dużą ilość osób.	Przybywające nad zbiornik osoby rzadko odwiedzają Rydzynę z uwagi na brak w mieście zadowalającej oferty handlowo-gastronomicznej.

Przez teren gminy przebiegają szlaki turystyczne. Sprzyjają temu dobre połączenia komunikacyjne - sieć ścieżek rowerowych, dróg leśnych i polnych. Przy zbiorniku retencyjnym działa wypożyczalnia rowerów.	Szlaki są słabo oznakowane. Brak tablic informacyjnych i drogowych. Powinny one wyraźnie wskazywać czekające turystów atrakcje.
Gmina Rydzyna posiada aktualne Studium Uwarunkowań i Zagospodarowania Przestrzennego, a zawarte w nim zapisy, przewidują dodatkową ochronę panoram, osi widokowych i otoczenia miasta Rydzyna.	Studium Uwarunkowań i Zagospodarowania Przestrzennego nie jest aktem obowiązującego prawa lokalnego, wymaga zatem odpowiedniego potwierdzenia w zapisach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Szanse	Zagrożenia
Wpis założenia rezydencjonalno-urbanistyczne w Rydzynie na listę pomników historii stwarza większą szansę promocji miasta oraz pozyskania zewnętrznych dotacji.	Brak przemyślanej i wspólnej strategii Gminy oraz Zamku SIMP w zakresie pozyskiwania dotacji zewnętrznych.
Droga szybkiego ruchu s 5 stwarza możliwość planowanego szybkiego dotarcia do Rydzyny z większych ośrodków miejskich – Wrocławia i Poznania.	Oddalenie trasy s 5 o kilka kilometrów na zachód od Rydzyny, prawie wyklucza możliwość spontanicznych odwiedzin turystów.
Remont i adaptacja budynku przy Rynku 17 na bibliotekę oraz adaptacja kościoła ewangelickiego w Rydzynie na salę konferencyjno-koncertową posłuży promocji miasta jako lokalnego ośrodka kulturalnego.	Budowa i adaptacja do nowych potrzeb obiektów komunalnych o niekomercyjnym charakterze może generować wysokie koszty utrzymania, niemożliwe do poniesienia wyłącznie z budżetu Gminy.
Budowa i otwarcie nowego centrum handlowo-usługowego przy zbiorniku retencyjnym zwiększy szansę na dłuższy pobyt turystów w mieście.	Nowa placówka handlowo-usługowa zlokalizowana przed północną granicą miasta może stanowić konkurencję dla podobnej oferty znajdującej się w centrum Rydzyny, m.in. restauracji i hotelu Zamku SIMP.
Niedawno zakończona budowa ścieżki rowerowej z	Brak oznakowanych szlaków rowerowych na

Leszna oraz oferta wypożyczalni rowerów przy zbiorniku retencyjnym stwarza dodatkowe warunki do aktywnego wypoczynku na terenie gminy Rydzyna.	pozostałych drogach w gminie.
Krajobrazowo-turystyczne walory Rydzyny oraz infrastruktura techniczna na obszarach wyznaczonych pod zabudowę mieszkalną i strefę gospodarczą stwarzają szansę na przyrost ludności i związane z tym rozwój gospodarczy w gminie.	Brak realnej ochrony otoczenia i historycznych panoram zespołu urbanistycznego Rydzyny w przypadku chaotycznej i nieprzemyślanej nowej zabudowy może doprowadzić do utraty części jego walorów.

8. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE I HARMONOGRAM DZIAŁAŃ W LATACH 2019-2022 R.

Nazwa i opis zadania	Termin wykonania	Komórka odpowiedzialna za realizację zadania
<u>Zadanie 1</u> – Zabezpieczenie środków w corocznym budżecie Gminy w kwocie ok 30-50 tys. zł. na udzielanie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków znajdujących się na terenie gminy Rydzyna.	2019-2022	Burmistrz Miasta i Gminy Rydzyna, Urząd Miasta i Gminy Rydzyna
<u>Zadanie 2</u> – Przeprowadzenie remontu ulicy Tylnej i H. Sienkiewicza oraz drogi prowadzącej do boiska w Rydzynie, znajdujących się na obszarze historycznego układu urbanistycznego Rydzyny.	2019-2022	Burmistrz Miasta i Gminy Rydzyna, Urząd Miasta i Gminy Rydzyna
<u>Zadanie 3</u> – Wykonanie projektu remontu dawnego kościoła ewangelickiego w Rydzynie i przygotowanie wniosków o dotacje zewnętrzne na prace konserwatorsko-budowlane.	2020-2021	Burmistrz Miasta i Gminy Rydzyna, Urząd Miasta i Gminy Rydzyna
<u>Zadanie 4</u> – Wykonanie remontu elewacji dworu w Rojęczynie (ob. szkoły podstawowej)	2021-2022	Burmistrz Miasta i Gminy Rydzyna, Urząd Miasta i Gminy Rydzyna

<u>Zadanie 5</u> – Przeprowadzenie remontu elewacji dawnego budynku konwiktu pijarów, ob. budynku Szkoły Podstawowej w Rydzynie przy ul. Zamkowej (tzw. Malagi).	2020-2022	Burmistrz Miasta i Gminy Rydzyna, Urząd Miasta i Gminy Rydzyna
<u>Zadanie 6</u> – Przeprowadzenie remontu zabezpieczającego dachu budynku tzw. nowej oranżerii w Rydzynie.	2019-2020	Burmistrz Miasta i Gminy Rydzyna, Urząd Miasta i Gminy Rydzyna
<u>Zadanie 7</u> – Remont domu przy Rynku 17 w Rydzynie z przeznaczeniem na nową bibliotekę gminną.	2019-2020	Dyrektor Rydzynskiego Ośrodka Kultury
<u>Zadanie 8</u> – Opracowanie i umieszczenie na szlakach turystycznych i przy trasie s 5 znaków drogowych i tablic informacyjnych dotyczących zabytków w gminie.	2019-2020	Burmistrz Miasta i Gminy Rydzyna, Urząd Miasta i Gminy Rydzyna
<u>Zadanie 9</u> – Wydanie książki związanej z historią i zabytkami Rydzyny.	2019-2020	Burmistrz Miasta i Gminy Rydzyna, Urząd Miasta i Gminy Rydzyna
<u>Zadanie 10</u> – Wydanie informatora dotyczącego zasad umieszczania reklam i szyldów na terenie miasta i gminy Rydzyna.	2019-2020	Burmistrz Miasta i Gminy Rydzyna, Urząd Miasta i Gminy Rydzyna
<u>Zadanie 11</u> – Wykonanie aktualizacji gminnej ewidencji zabytków.	2019-2020	Burmistrz Miasta i Gminy Rydzyna, Urząd Miasta i Gminy Rydzyna
<u>Zadanie 12</u> – Prowadzenie bieżących prac porządkowych i konserwacji zieleni na cmentarzach stanowiących własność Gminy.	2019-2022	Burmistrz Miasta i Gminy Rydzyna, Urząd Miasta i Gminy Rydzyna
<u>Zadanie 13</u> – Przygotowanie gminnego planu ochrony zabytków na wypadek sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego.	2020	Burmistrz Miasta i Gminy Rydzyna, Urząd Miasta i Gminy Rydzyna

9. MONITORING DZIAŁANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Zgodnie z art. 87 ust. 5 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków opiece nad zabytkami Burmistrz Rydzyny zobowiązany jest do sporządzania co 2 lata sprawozdania z gminnego programu opieki nad zabytkami. Sprawozdanie to przedstawiane jest Radzie Gminy. Po 4 latach program powinien zostać zaktualizowany i ponownie przyjęty przez Radę Gminy Rydzyny.

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

W realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami, Urząd Gminy Rydzyna zamierza skorzystać w miarę możliwości z środków własnych oraz z środków przeznaczanych na ten cel przez władze powiatowe, wojewódzkie, państwowe a także Unii Europejskiej. Skutecznym poszukiwaniem środków powinno być bieżące monitorowanie stron internetowych urzędów oraz instytucji udzielających odpowiedniego wsparcia, są to m.in.:

- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (www.mkidn.gov.pl) w ramach swoich uprawnień tworzy programy wspierające między innymi prace służące ochronie zabytków. Rodzaje i zakresy ochrony zgodne są z aktualną polityką ochrony dziedzictwa kulturowego Rządu Rzeczypospolitej.
- Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków (www.poznan.wuoz.gov.pl) – dotacje przyznawane są na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków na podstawie wniosków złożonych przez właścicieli, posiadaczy lub użytkowników zabytków.
- Samorząd Województwa Wielkopolskiego (www.umww.pl) – budżet województwa wielkopolskiego przewiduje środki na pomoc finansową ukierunkowaną na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami. Są to dotacje celowe z budżetu na finansowanie lub dofinansowanie prac remontowych i konserwatorskich obiektów zabytkowych m. in. jednostek sektora finansów publicznych.
- Fundusz Kościelny (www.gov.pl/web/mswia/fundusz-kościelny) – dotacje udzielane wyłącznie na remonty i konserwacje zabytkowych obiektów o charakterze sakralnym i to tylko na wykonywanie podstawowych prac zabezpieczających obiektów. Z Funduszu nie finansuje się remontów i konserwacji obiektów towarzyszących, wyposażenia obiektów sakralnych oraz otoczenia świątyni, a także stałych elementów wystroju wnętrz. Podmiotami uprawnionymi do otrzymywania środków Funduszu Kościelnego są: osoby prawne Kościoła Katolickiego; osoby prawne innych kościołów i związków wyznaniowych działających na podstawie ustaw o stosunku Państwa do kościołów oraz związków wyznaniowych o osoby prawne kościołów i związków wyznaniowych wpisanych do rejestru kościołów i związków wyznaniowych, o którym mowa w art. 30 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania.
- Środki finansowe ze źródeł zewnętrznych na zadania inwestycyjne i społeczne do współfinansowania z funduszy krajowych i zagranicznych Unii Europejskiej.

- Fundusze norweskie (www.eog.gov.pl) - jest to forma finansowej pomocy przyznawana przez Islandię, Norwegię i Lichtenstein, wszystkim państwom Unii Europejskiej. Jest to bezzwrotna forma pomocy, w zamian za co państwa te uzyskują możliwość prowadzenia działalności na rynkach wewnętrznych Unii Europejskiej, mimo że prawnie nie są jej członkami. Łącznie na III edycję Funduszy norweskich i EOG państwa-darczyńcy, czyli Norwegia, Islandia i Liechtenstein, przeznaczyły kwotę ponad 2,8 mld euro. Wsparcie przyznano 15 państwom Europy Środkowej i Południowej oraz krajom bałtyckim. Polska z alokacją 809,3 mln euro, podobnie jak w poprzednich latach, pozostaje największym beneficjentem tych środków.

PRZEWODNICZĄCY
RADY MIEJSKIEJ W RYDZYNIE
Roman Skiba